

Landbouw in de Randstad in 2040

Bouwstenen voor concretisering van de visie
van het ministerie van EL&I

Landbouw in de Randstad in 2040

Bouwstenen voor concretisering van de visie
van het ministerie van EL&I

Theo Vogelzang

Aris Gaaff

Rolf Michels

Gabe Venema

LEI-rapport 2010-087

Mei 2011

Projectcode 2276000064

LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Landbouw in de Randstad in 2040; Bouwstenen voor concretisering van de visie van het ministerie van EL&I

Vogelzang, T., A. Gaaff, R. Michels en G. Venema

LEI-rapport 2010-087

ISBN/EAN: 978-90-8615-489-0

Prijs € 18,50 (inclusief 6% btw)

77 p., fig., tab., bijl.

Het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) werkt aan de concretisering van zijn visie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Het ministerie heeft het LEI gevraagd om daarvoor bouwstenen aan te leveren. Uitgangspunt daarbij is dat de grondgebonden landbouw in de Randstad een belangrijke drager van de economie en de leefbaarheid van het landelijk gebied in de regio is. De vraag is welke inhoudelijke vraagstukken daarbij onderscheiden kunnen worden en welke sturingsmogelijkheden het ministerie heeft om ervoor te zorgen dat die grondgebonden landbouw die rol ook in de toekomst blijft vervullen.

The Dutch Ministry of Economic Affairs, Agriculture and Innovation (Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, EL&I) is working on elaborating his vision for the future of land-based agriculture in the Randstad region of Holland. The Ministry has asked LEI to provide building blocks for this vision. It is developed from the standpoint that land-based agriculture in the Randstad makes an important contribution to the economy and quality of life of the region's rural areas. The question is what concrete issues can be distinguished in this and what scope for management the Ministry has in order to ensure that land-based agriculture in the region continues to fulfil the same role in the future.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

Foto omslag: Michiel Wijnbergh/Hollandse Hoogte

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	9
	Summary	12
1	Inleiding	16
2	Landbouwvraagstukken in de Randstad	18
	2.1 Inleiding	18
	2.2 Kenmerken van en drijvende krachten voor de landbouw in de Randstad	19
	2.3 Knoppen voor EL&I	22
	2.4 Knoppen voor EL&I	26
3	Toekomst van het GLB	29
	3.1 Inleiding	29
	3.2 Veranderingen in het GLB	29
	3.3 Mogelijke effecten	31
	3.4 Knoppen voor EL&I	32
4	Multifunctionele landbouw en groenblauwe diensten in de Randstad	34
	4.1 Inleiding	34
	4.2 Multifunctionele landbouw en groenblauwe diensten	34
	4.3 Knoppen voor EL&I	38
5	Gebiedsgerichte regelingen en subsidies	40
	5.1 Inleiding	40
	5.2 Afbakening	41
	5.3 Sectorgerichte regelingen	42
	5.4 Generieke regelingen	43
	5.5 Gebiedsgebonden regelingen	43
	5.6 Subsidies voor de grondgebonden landbouw in de Randstad	44
	5.7 Knoppen voor EL&I	47

6	Mogelijke taken en rollen van het ministerie van EL&I	49
	6.1 Inleiding	49
	6.2 Beleid maken	49
	6.3 Regisseren	51
	6.4 Faciliteren en stimuleren	52
	6.5 Makelen en schakelen	52
	6.6 Interne afstemming binnen EL&I	53
	6.7 Knoppen voor EL&I	54
7	Conclusies en aanbevelingen	55
	Literatuur	61
	Bijlagen	
	1 Koppeling regelingen aan EL&I-begroting	64
	2 Directe subsidies agrarische bedrijven, naar regio	68
	3 Deelnemers aan expertmeeting d.d. 14-9-2010	77

Woord vooraf

Directie Regionale Zaken (DRZ), Vestiging West van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) heeft in het voorjaar van 2010 opdracht gekregen om de visie van het ministerie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad te concretiseren en daarbij met name aan te geven welke inhoudelijke vraagstukken daarbij aan de orde zijn (knopen) en welke sturingsmogelijkheden (knoppen). Aanleiding hiervoor was de Structuurvisie Randstad 2040 uit 2008 (waarin deze opdracht als uitwerkingsactie weergegeven is) en het in 2009 verschenen advies van de Raad Landelijk Gebied over de landbouw in het Groene Hart, getiteld *Boeren met een Groen Hart*. Begin 2011 wil DRZ de visie van het ministerie op de grondgebonden landbouw in de Randstad concretiseren en daarbij de eigen handelingsperspectieven in beeld brengen.

DRZ heeft het LEI gevraagd om daarvoor bouwstenen aan te leveren. Eerst is er een inventarisatie gemaakt van visiedocumenten, nota's en rapporten die de afgelopen jaren over de landbouw in de Randstad opgesteld zijn en van de vraagstukken die daarin aan de orde komen. Ook zijn er enkele interviews gehouden met medewerkers van EL&I-beleidsdirecties om te zien hoe actuele discussies rond bepaalde onderwerpen verlopen (GLB, Natura 2000, multifunctionele landbouw). Ook werd een expertmeeting met deskundigen georganiseerd om hun mening over specifieke discussiepunten te vernemen. Ten slotte werd de concept-rapportage van dit onderzoek gepresenteerd in een bijeenkomst stakeholders uit de regio.

Oprichters waren Nancy Meijers en Sjaak Basting van DRZ. Hindrik-Jan Knot was ook betrokken bij het onderzoek als trekker van het EL&I-programma Groenblauwe Randstad. De onderzoekers zijn veel dank aan hen verschuldigd voor hun zorgvuldige begeleiding van het project. Gedurende het project is veel afstemming gezocht en gevonden met Janneke Blijdorp en Adri Kromwijk van DLG, die in hetzelfde kader (Randstad 2040) ook een opdracht hadden van EL&I. Met hen hebben de onderzoekers op een prettige wijze en zeer tot genoegen kunnen samenwerken.

Ten slotte zijn de onderzoekers veel dank verschuldigd aan de geïnterviewde medewerkers van het ministerie van EL&I en de deelnemers aan de expertmeeting die in het kader van dit onderzoek gehouden werd.

Wij verwachten dat het project een bijdrage levert aan de voortdurende zoektocht naar het faciliteren van de grondgebonden landbouw in de Randstad als drager van de lokale economie en leefbaarheid van het landelijk gebied.

A handwritten signature in black ink, consisting of the letters 'R', 'B', 'M', and 'H' in a stylized, cursive script.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

Het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) wil zijn visie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad uitwerken. De Directie Regionale Zaken van het ministerie heeft het LEI daartoe gevraagd om bouwstenen aan te leveren. Inhoudelijke vraagstukken voor het ministerie zijn 'knopen':

- het behoud van de grondgebonden landbouw in de regio als drager van de economie en de leefbaarheid van het landelijk gebied;
- vernatting;
- verzilting;
- verstedelijking.

Sturingsvraagstukken zijn 'knoppen', de keuzes die het ministerie kan maken ten aanzien van:

- de toekomst van het GLB;
- de multifunctionele landbouw;
- gebiedsgerichte subsidies en regelingen;
- de taken en rollen die het ministerie voor zichzelf ziet.

Conclusies en aanbevelingen

Behoud grondgebonden landbouw in de Randstad

- Vraag in de gebiedsgerichte *Nota Ruimte*-projecten in de Randstad meer aandacht voor agrarische structuurversterking en financier dit. Stem dit beleidsmatig en financieel af met de betrokken provincies.
- Draag uit dat de Nationale Landschappen Groene Hart en Laag Holland deel uitmaken van de Maatschappelijk Waardevolle Gebieden, zodat agrarische ondernemers in die gebieden in de toekomst aanspraak kunnen blijven maken op inkomensvoelers vanuit het GLB. Draag dit standpunt ook uit in de discussie over de hervorming van het GLB.
- Regel via de groenblauwe diensten en in overleg met de betrokken provincies de ondersteuning van de grondgebonden landbouw in de bufferzones uit de *Structuurvisie Randstad 2040*. Vraag de landbouw in die gebieden om zelf met een aanbod op dit vlak te komen, waarbij de overheden er dan voor zorgen dat die diensten dan ook langjarig en kostendekkend beloofd worden.

- Streef samen met de betrokken provincies naar een specifieke en gebiedsgerichte invulling van het volgende Plattelandsontwikkelingsprogramma voor de grondgebonden landbouw in de Randstad.
- Merk extensivering van de landbouw in en rond Natura 2000-gebieden in de Randstad aan als groene dienst en beloon die extensivering, bijvoorbeeld als coproductie van het ministerie en de provincies in de Randstad.
- De multifunctionele landbouw biedt zeker kansen voor het behoud van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Het ministerie kan daarbij een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld bij de definiëring en financiering van groenblauwe diensten en het specifiek stimuleren van de productie en de vermarkting van streekproducten.

Vernatting

Grote gebiedsopgaven voor de grondgebonden landbouw in de Randstad zijn momenteel het tegengaan van de bodemdaling en het verminderen van de emissie van broeikasgassen. Vernatting is daarvoor in een aantal (veenweide-)gebieden de meest voor de hand liggende optie. Met name voor de huidige agrarische ondernemers heeft deze vernatting een duidelijke impact op de rentabiliteit van hun onderneming. De grondgebonden landbouw kan in de natte gebieden alleen behouden blijven als de verminderde rentabiliteit gecompenseerd wordt, bijvoorbeeld via het instellen van een provinciale subsidieregeling voor groenblauwe diensten, waarbij dan vooral nieuwe blauwe diensten worden ontwikkeld en geïmplementeerd, maar ook nieuwe en innovatieve vormen van waterbeheer. Het ministerie kan onderzoek naar nieuwe bedrijfssystemen stimuleren en financieren, waarbij waterbeheer veel nadrukkelijker dan tot nu toe in de bedrijfsvoering van agrarische ondernemers opgenomen wordt, inclusief bijbehorende vergoedingen. Ten slotte kan het ministerie een (provinciale) regeling instellen voor het verplaatsen van landbouwbedrijven uit de Ecologische Hoofdstructuur.

Verzilting

Verzilting in de Randstad kan onder andere tegengegaan worden door het ontwerpen en stimuleren van nieuwe bedrijfssystemen waarin zilte landbouw een belangrijke rol speelt. Dit vraagstuk moet ondergebracht worden in het Delta-programma.

Verstedelijking

In de zones rondom de grote steden in de Randstad en andere stedelijke concentraties in Noord- en Zuid-Holland staat de grondgebonden landbouw enerzijds onder druk, maar anderzijds zijn er juist kansen door de nabijheid van de stad. Verbredingsactiviteiten brengen de boer daar vaak dichterbij de burger: recreatie, openstelling voor bezoekers, zorglandbouw, verkoop aan huis. Ook wordt er geëxperimenteerd met korte voedselketens, duurzame, kleinschalige productie en streekproducten. Het ministerie kan deze 'stadslandbouw' faciliteren en stimuleren door onderzoek en het financieren van specifieke projecten. Ook draagt een strak ruimtelijk orderingsbeleid bij aan het openhouden van bufferzones tussen grote steden in de Randstad, bijvoorbeeld tussen Amsterdam en Haarlem. Het ministerie kan er bij de provincies voor pleiten dat de grondgebonden landbouw in deze bufferzones ook planologisch beschermd wordt.

Gebiedsgerichte regelingen en subsidies

Door een optimale combinatie van regelingen en subsidies kan het ministerie de grondgebonden landbouw in de Randstad optimaal ondersteunen. Samen met andere ministeries en de provincies, kan het ministerie een specifiek onderzoeksprogramma instellen en financieren. Ten slotte kan het ministerie in overleg met ondernemers, de omgeving, onderzoek en onderwijs in de regio een regionale kennisagenda opstellen en uitwerken.

Taken en rollen van het ministerie

Op korte termijn moet het beleid voor de grondgebonden landbouw in de Randstad aan het gebied duidelijk gemaakt worden. Daarbij moet het ministerie ook aangeven welke rol het zelf speelt, mede in samenwerking met andere ministeries en de betrokken provincies in de Randstad. Het ministerie moet een verbindende rol spelen bij de samenwerking tussen verschillende ministeries en regionale gebiedspartners, zoals provincies en waterschappen.

In deze studie is geen aandacht besteed aan de vraag hoe andere ministeries momenteel aankijken tegen de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Het ministerie van EL&I kan het initiatief nemen om tot een gemeenschappelijk beeld te komen. Een nog in te stellen Programmabureau Randstad 2040 kan de coördinatie en afstemming van relevante ontwikkelingen verzorgen.

Summary

Agriculture in the *Randstad* conurbation in 2040; Building blocks for realising the vision of the Ministry of EL&I

The Dutch Ministry of Economic Affairs, Agriculture and Innovation (*Economische Zaken, Landbouw en Innovatie*, EL&I) is keen to elaborate its vision for the future of land-based agriculture in the *Randstad* conurbation. The Ministry's Directorate of Regional Affairs (*Directie Regionale Zaken*) has asked LEI to provide building blocks for this vision. Concrete issues for the ministry are the following:

- the retention of land-based agriculture in the region as an economic carrier and the quality of life in rural areas,
- waterlogging,
- salinisation,
- urbanisation.

Governance issues are the choices that the ministry can make with regard to:

- the future of the CAP,
- multi-functional agriculture,
- regionally-oriented grants and schemes,
- the tasks and roles that the ministry sees for itself.

Conclusions and recommendations

Preservation of land-based agriculture in the Randstad conurbation

- Request more focus in the regional Spatial Policy Document projects in the *Randstad* conurbation for agricultural structure enhancement, and arrange financing for this. Seek policy-based and financial agreement with the relevant provinces.
- Communicate the fact that the National Landscape Areas the Green Heart and *Laag Holland* are part of the Socially Valuable Regions in the Netherlands, so that farmers in those areas will continue to be eligible for income payments from the CAP. Propagate this issue in the debate about reform in the CAP.

- Through the green-blue services and in consultation with the relevant provinces, arrange support for land-based agriculture in the buffer zones from the *Structuurvisie Randstad 2040* policy document. Ask the region's agricultural sector itself to present a proposal within this framework, whereby the governments would ensure that these services would be cost-effectively rewarded over the long term.
- Together with the relevant provinces, aim at a specific and regional approach to the implementation of the Rural Development Programme for land-based agriculture in the *Randstad* conurbation.
- Designate expansion of agriculture in and around Natura 2000 areas in the *Randstad* conurbation as a green service and reward that expansion, for example as a joint effort on the parts of the ministry and the provinces in the *Randstad*.
- Multi-functional agriculture certainly offers potential for preserving land-based agriculture in the *Randstad* conurbation. The ministry can play an important role in this, for example with regard to defining and financing green-blue services and the specific promotion of the production and marketing of regional products.

Waterlogging

Large-scale regional goals for land-based agriculture in the *Randstad* conurbation currently include combating subsidence and reducing greenhouse gas emissions. Waterlogging is the most obvious option in a number of fenland and other low-lying areas. For today's farmers in particular, waterlogging has a clear impact on the profitability of their businesses. In wetlands, land-based agriculture can only be preserved if the reduced profitability is compensated, for example by introducing a provincial grant scheme for green-blue services with the aim of developing and implementing new blue services in particular, as well as new and innovative forms of water management. The ministry can promote and finance research into new farming systems, with water management being included in the operations of agricultural entrepreneurs much more explicitly than previously, including corresponding remuneration. Lastly, the ministry can establish a system, perhaps on a provincial level, for moving farms to locations outside the National Ecological Network.

Salinisation

Salinisation in the Randstad conurbation can be tackled by, for example, designing and promoting new business systems in which saline agriculture plays an important role. This issue must be integrated into the Delta programme.

Urbanisation

In the zones around the large cities in the *Randstad* conurbation and other urban areas in the provinces of North and South Holland, land-based agriculture is coming under pressure. However, there are also opportunities due to their proximity to the city. Scale increases often bring the farmer closer to the city dweller: recreation, opening for visitors, care agriculture, and farm shops. Some farms are also experimenting with short food chains, sustainable small-scale production, and regional products. The ministry is able to facilitate and promote this 'urban agriculture' through research and by financing specific projects. A tight spatial planning policy can also contribute to keeping the buffer zones open between large cities in the *Randstad* conurbation, for example between Amsterdam and Haarlem. The ministry is in a position to work with the provinces to ensure that land-based agriculture in these buffer zones is protected in their planning policy.

Regionally-oriented schemes and grants

Thanks to an optimum combination of schemes and grants, the ministry is able to provide optimum support for land-based agriculture in the *Randstad* conurbation. Together with other ministries and the provincial governments, the ministry is in a position to set up and finance a specific research programme. Lastly, in consultation with entrepreneurs, other stakeholders, research bodies and educational institutions in the region, the ministry could set up and elaborate a regional knowledge agenda.

Tasks and roles of the ministry

In the short term, the policy for land-based agriculture in the *Randstad* conurbation will need to be made clear to those active in the area. In this regard, the ministry must also identify the role it will be playing itself, in part in cooperation with other Dutch ministries and the *Randstad* provinces concerned. The ministry must take a cohesive role in the cooperation between the various ministries and regional partners, such as provincial governments and water boards.

The question of how other Dutch ministries currently view the future of land-based agriculture in the *Randstad* conurbation has not been examined in this study. The ministry of EL&I could take the initiative to work towards a shared vi-

sion. A yet to be established *Randstad 2040* programme bureau could help in the coordination and alignment of relevant developments.

1 Inleiding

Directie Regionale Zaken, Vestiging West van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) heeft in het voorjaar van 2010 opdracht gekregen om uitwerking te geven aan de visie van het ministerie op de grondgebonden landbouw in de Randstad. Aanleiding hiervoor was de *Structuurvisie Randstad 2040* uit 2008 (waarin deze opdracht als uitwerkingsactie weergegeven is) en het in 2009 verschenen advies van de Raad Landelijk Gebied over de landbouw in het Groene Hart, getiteld *Boeren met een Groen Hart*. In beide stukken werd uitgebreid ingegaan op de specifieke kenmerken van de grondgebonden landbouw in de Randstad, waarbij met name aandacht werd besteed aan de relatief hoge grondprijzen, de bodemdaling, de inefficiënte (maar unieke en cultuurhistorisch waardevolle) verkaveling en de nabijheid van 6 miljoen Randstedelingen, die grote kansen voor de landbouw in het gebied met zich meebrengen voor het verwerven van aanvullende inkomsten uit maatschappelijke diensten.

DRZ wil nu een nota opstellen met daarin de visie van het ministerie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad, met name waar het gaat om de eigen handelingsperspectieven met bijbehorende acties. DRZ heeft het LEI gevraagd om bouwstenen aan te leveren die daarbij kunnen ondersteunen.

Doel van het onderzoek was om te bezien welke inhoudelijke vraagstukken (knopen) er spelen ten aanzien van de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad en welke sturingsmogelijkheden (knoppen) het ministerie heeft om daar (mede) richting aan te geven.

Een inventarisatie van visiedocumenten, nota's en rapporten die de afgelopen jaren over de landbouw in de Randstad opgesteld zijn en de vraagstukken die daarin aan de orde komen staan in hoofdstuk 2. Vervolgens zijn er enkele interviews gehouden met medewerkers van EL&I-beleidsdirecties om te bezien hoe actuele discussies rond onderwerpen als GLB, Natura 2000 en verbrede landbouw verlopen. Ook werd een expertmeeting met deskundigen georganiseerd om hun mening over specifieke discussiepunten te vernemen. Ten slotte werd de concept-rapportage van dit onderzoek gepresenteerd in een bijeenkomst met belanghebbende partijen en stakeholders uit de regio. Vervolgens wordt in de hoofdstukken 3 tot en met 6 ingegaan op:

- de toekomst van het GLB;
- verbrede landbouw en groenblauwe diensten in de Randstad;

- gebiedsgerichte regelingen en subsidies;
- taken en rollen van het ministerie van EL&I.

Het rapport wordt afgesloten met enkele conclusies en aanbevelingen.

2 Landbouvvraagstukken in de Randstad

2.1 Inleiding

In 2008 heeft het kabinet de Structuurvisie Randstad 2040 uitgebracht. In deze structuurvisie zet het kabinet de koers uit om de Randstad integraal te ontwikkelen tot een duurzame en concurrerende Europese topregio in 2040. In het kader van deze rapportage is met name de keuze van het kabinet voor transitie van de grondgebonden landbouw in het gebied relevant. Met betrekking tot deze keuze is het uitwerken van een visie op de grondgebonden landbouw in het Groene Hart, in relatie tot een duurzame waterhuishouding, als actie benoemd in de Structuurvisie. Inmiddels heeft het kabinet zijn visie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad uitgewerkt en beschreven in onder meer de *Nota Ruimte*, de *Agenda voor de Westelijke Veenweiden* en het *Nationaal Waterplan*. Uitgangspunt daarbij is dat de grondgebonden landbouw in de Randstad behouden moet blijven als drager van de economie van het landelijk gebied en ook als drager van het landschap in de regio. De vraag is wat dit betekent voor de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad.

Parallel aan dit proces wordt door de betrokken provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht momenteel gewerkt aan het opstellen van een structuurvisie voor hun landelijk gebied. De Stuurgroep Groene Hart (waarin de genoemde provincies samenwerken) heeft in 2009 de Voorloper Groene Hart uitgebracht, waarin de contouren voor de toekomst van de landbouw in de diverse deelgebieden van het Groene Hart geschetst worden. Daarin wordt een duidelijke visie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in het Groene Hart uiteengezet. De provincie Zuid-Holland heeft recent haar visie voor haar grondgebied uitgewerkt in een Agenda Landbouw, die als een uitwerking van de structuurvisie wordt beschouwd en daarmee ook beleidsmatig gevolgen heeft.

Hierna gaan we, na een korte schets van de grondgebonden landbouw in de Randstad en de drijvende krachten die daarop van invloed zijn, in op enkele specifieke vraagstukken uit de genoemde nota's en de wijze waarop die vertaald kunnen worden in inhoudelijke vraagstukken (knopen) en sturingsmogelijkheden (knoppen) voor EL&I. In overleg met de opdrachtgever is de analyse met name gericht op de toekomst van de grondgebonden rundveehouderij in de Randstad. Dat betekent dat deze analyse met name gericht is op het Groene Hart en Laag-Holland en de bufferzones die in de *Structuurvisie Randstad 2040* benoemd worden. Daarbij wordt aangetekend dat het Groene Hart en Laag-Holland nog

apart benoemd zijn als Nationaal Landschap en daarmee ook binnen die specifieke beleidscategorie vallen.

2.2 Kenmerken van en drijvende krachten voor de landbouw in de Randstad

Binnen de grondgebonden landbouw in de Randstad is de rundveehouderij veruit de belangrijkste sector. In mindere mate zijn ook de tuinbouw en de akkerbouw belangrijke sectoren. De intensieve veehouderij is relatief klein. De afname van het aantal primaire bedrijven in deze sectoren komt overeen met de nationale cijfers. Er is dus geen sprake van een duidelijk snellere terugloop van het aantal bedrijven. Ook in de Randstad loopt het areaal cultuurgrond jaarlijks beperkt terug.

Binnen de Randstad zijn er wel grote regionale verschillen in de structuur van de agrarische sector (Vogelzang et al., 2009). Het gebied herbergt zowel grootschalige bedrijven als kleinschalige bedrijven. Kleinschalige bedrijven zijn regelmatig nevenbedrijven, waarbij het inkomen vooral elders wordt verdiend. Ook in de Randstad zet de groei van het aandeel grote bedrijven (meer dan 150 nge) door. Ook zijn er grote verschillen in de kwaliteit/het gebruik van de landbouwgrond: van zeer goede agrarische grond tot gebieden met meerdere natuurlijke 'handicaps'.

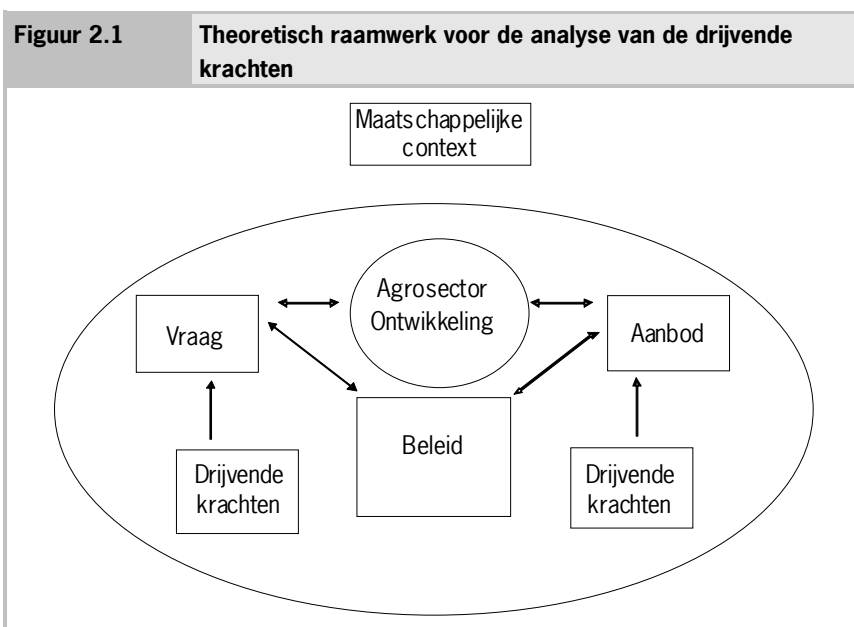
Op de grondgebonden landbouwbedrijven, in dit geval de rundveehouderij en de akkerbouw, wordt een belangrijk deel van het inkomen verkregen via de bedrijfstoelagen en EU-premies. De grondprijzen in de Randstad liggen op een hoger niveau dan landelijk. Dit betekent dat schaalvergroting die gepaard gaat met extra grond relatief meer kapitaalfinanciering met zich meebrengt dan in andere delen van het land. Ongeveer een derde van de bedrijven heeft multifunctionele activiteiten; landelijk is dit een stuk lager, tussen de 15 en 20%. De verwachting is dat de omzet die met multifunctionele activiteiten wordt gerealiseerd, in de toekomst groter zal worden. Daarnaast wordt de Randstad gekenmerkt door veel stedelijk gebied. De platteland-stadrelaties in de regio zorgen voor groeikansen voor meerdere multifunctionele activiteiten. Hiermee neemt de maatschappelijke impact van de multifunctionele landbouw in de regio ook toe.

Daarnaast heeft de grondgebonden landbouw te maken met bodemdaling, een inefficiënte (maar unieke en cultuurhistorisch waardevolle) verkaveling en de nabijheid van 6 miljoen Randstedelingen, die grote kansen voor de landbouw in het gebied met zich meebrengen voor het verwerven van aanvullende inkomsten uit maatschappelijke diensten.

Drijvende krachten

De drijvende krachten of factoren die medebepalend zijn voor de ontwikkeling van de grondgebonden landbouw in de Randstad (en breder gezien de agrosector) kunnen worden ingedeeld in (Silvis et al., 2005 en 2009, figuur 2.1):

1. de vraag naar producten;
2. het aanbod van producten;
3. het beleid van de overheid dat invloed heeft op de sector.

Deze drie hoofdkrachten staan niet los van elkaar (zie figuur 2.1). Vraag en aanbod worden afgestemd via het marktproces, waar de prijs van het product tot stand komt. Opbrengstprijzen en productiekosten beïnvloeden het aanbod van producten. Vraag en aanbod staan ook onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen; het beleid van de overheid is erop gericht gewenste veranderingen te bevorderen en ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan. Het overheidsbeleid op het gebied van de landbouw kent tal van voorbeelden om dit te illustreren.

Belangrijke trends en krachten

- Toename van de internationale vraag: meer afzet voor zuivelproducten;
- Duurzamere productie door wensen vanuit samenleving, beleid en ketenpartners;
- Benutting van technologie, innovatie en investeringen: verruiming van het aanbod van producten, kostprijsverlaging en schaalvergroting, met als gevolg een verdere daling van het aantal bedrijven, ook in andere schakels van de keten;
- Vermindering van het aanbod van voldoende (geschoolde) arbeid;
- Liberalisatie van het landbouw- en handelsbeleid: minder prijsondersteuning (meer concurrentie) en afschaffing van de melkquotering. De melkproductie zal in Nederland na afschaffing van het quotum toenemen. De verwachting is dat de melkveestapel na 2015 ook voor het eerst sinds 1985 iets toe zal nemen;
- Vermaatschappelijking van (Europese) bedrijfstoelagen. De grondgebonden landbouw in de Randstad heeft veel mogelijkheden om hierop in te spelen, onder meer door groene en blauwe diensten aan te bieden;
- Productievoorwaarden en ontwikkelingen zijn in de landbouw (sterk) afhankelijk van beleid rond ruimtelijke ordening, natuur, dierenwelzijn, energie, KRW en milieu (EU-Nitraatrichtlijn, emissieplafonds), dat momenteel veel in beweging is;
- In de Randstad bieden veel regio's mogelijkheden voor stad-landrelaties: rust, ruimte, recreatie, stalling, zorg, opvang, educatie, streekproducten;
- De ontwikkeling van multifunctionele activiteiten in de land- en tuinbouw is sterk afhankelijk van het economische perspectief, ruimtelijke ordeningsbeleid, gebiedsinrichting en de inpasbaarheid binnen het bedrijf en de samenstelling van het ondernemersgezin;
- Voor continuïteit en ontwikkeling van agrarisch natuurbeheer/waterbeheer is naast de hoogte en de duur van de vergoeding - de langere termijn, wat te maken heeft met een betrouwbare overheid - ook de organisatie een cruciale factor;
- Gerichte besteding van POPII- en ILG-middelen kan stimulansen geven aan (multifunctionele) landbouw.

Voor de Nederlandse melkveehouderij worden tot 2020 de volgende effecten verwacht (Silvis et al., 2009):

- De toegevoegde waarde van het melkveehouderijcomplex blijft op peil;

- Het sectorsaldo in de melkveehouderij loopt terug. De productie neemt na 2015 toe, maar er zal wel een prijsdaling van melk en korting op toeslagen (modulatie) zijn;
- Het aantal melkveebedrijven halveert ten opzichte van 2006;
- De omvang op bedrijfsniveau neemt sterk toe, zowel in toegevoegde waarde als in oppervlakte;
- De arbeidsproductiviteit stijgt verder.

Dit alles betekent dat de melkveehouderij in ons land in de toekomst voor (grote) vraagstukken zal komen te staan op het gebied van de afzet, mechanisering en schaalvergroting, logistiek, ruimtelijke ordening, natuur en milieu, waterbeleid, dierenwelzijn, enzovoort. Deze vraagstukken worden hierna verder uitgewerkt voor de grondgebonden landbouw in de Randstad.

2.3 Knopen voor het ministerie van EL&I

Het LEI heeft recent zowel onderzoeken verricht over de huidige situatie en ontwikkelingen in de landbouw in de Randstad, als over de toekomstperspectieven van de landbouw in die regio.¹ Bovendien heeft het LEI in Kuhlman et al. (2009) de landbouwperspectieven in Noord-Holland tot 2040 geschetst. Op basis van dit onderzoek worden hier de belangrijkste inhoudelijke vraagstukken (knopen) met betrekking tot de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad besproken:

- het behoud van de economische basis (inclusief het faciliteren van schaalvergroting en verbreding);
- vernatting;
- verzilting;
- verstedelijking.

Behoud economische basis

Het faciliteren van een zekere mate van schaalvergroting is een centraal element in het behoud van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Gegeven de productiviteitsstijging in de economie als geheel, de technologische ontwik-

¹ Over de grondgebonden landbouw in de provincie Zuid-Holland, met name in het Groene Hart: Vogelzang et al. (2009); Blokland et al. (2010); 't Lam et al. (2010).

keling en de internationale oriëntatie van de Nederlandse landbouw, is schaalvergroting in de grondgebonden landbouw in de Randstad onvermijdelijk (Kuhlman et al., 2009). Schaalvergroting in de sector voltrekt zich relatief zeer snel: zowel in de Randstad als landelijk neemt het aantal bedrijven jaarlijks met enkele procenten af.

In Zuid-Holland waren in 2008 ongeveer 3.900 grondgebonden landbouwbedrijven. Ten opzichte van 1998 is dit een daling van 28%. Per jaar betekent dit dat 3% van de bedrijven stopt, conform de landelijke trend. Gezien de opvolgings situatie in de provincie zal het aantal bedrijven in Zuid-Holland in de toekomst sterk afnemen. Dit leidt eveneens tot schaalvergroting als de vrijkomende productiemiddelen worden overgenomen door andere agrarische bedrijven (Blokland et al., 2010). De verwachting is dat die trend zich in de toekomst voortzet. Voor Noord-Holland wordt verwacht dat in 2040 van de huidige 5.400 bedrijven er nog 2.000 over zijn. Akkerbouwbedrijven zullen dan 100 ha groot zijn en melkveebedrijven hebben dan 120-200 melkkoeien, tegenover 44 ha en 85 koeien nu (Kuhlman et al., 2009).

Naast het produceren van agrarische producten kunnen grondgebonden landbouwbedrijven ook verbredingsactiviteiten ontplooien om een aanvullend inkomen te verwerven. Verbreding van de landbouw kent verschillende vormen, zoals recreatie, verwerking en/of verkoop van landbouwproducten aan huis, stalling van paarden of caravans, productie van energie, therapeutische zorg en natuur- en landschapsbeheer. Agrarisch natuurbeheer is momenteel de belangrijkste verbredingsactiviteit op landbouwbedrijven in ons land (Kuhlman et al., 2009).

In Zuid-Holland kent met name het Groene Hart een grote concentratie van verbredingsactiviteiten op grondgebonden landbouwbedrijven, zoals zorg, verkoop, verwerking en recreatie. De concentratie van die bedrijven zit voornamelijk in de Alblasserwaard en de Krimpenerwaard (Roest et al., 2009). De dichtheid van landbouwbedrijven met multifunctionele activiteiten ten opzichte van het totaal aantal landbouwbedrijven is het hoogst in het Groene Hart en Midden-Delfland. In alle gebieden in Zuid-Holland, met uitzondering van de Delta, is het agrarisch natuurbeheer de overheersende vorm van verbreding. De zorglandbouw is de enige activiteit die is toegenomen tussen 2003 en 2008. In de stedelijke gebieden vindt veel boerderijverkoop plaats. De aanwezigheid van veel consumenten maakt het voor deze bedrijven interessant om de producten vanuit huis te verkopen (Blokland et al., 2010).

In Noord-Holland is er ook relatief veel verbrede landbouw. In Laag Holland doet circa 20% van de bedrijven aan verbreding. Agrarisch natuurbeheer is daar veruit de belangrijkste vorm van verbreding, gevolgd door stalling, recreatie en

verkoop aan huis. In de Amstel-, Gooi- en Vechtstreek is met 9% agrarisch natuurbeheer belangrijk ten opzichte van andere verbredingactiviteiten in dit gebied. In Zuidwest-Rijnland komt verbreding minder voor (5%) en zijn agrarisch natuurbeheer en verkoop aan huis de belangrijkste takken (Kuhlman et al., 2009).

Volgens 't Lam et al. (2010) zijn er in het Groene Hart ook kansen voor een economisch rendabele natuurlandbouw. Daarbij gaat het om bedrijfssystemen waarin natuurbeheer, naast productielandbouw, een belangrijke rol speelt om inkomsten te verwerven. Een randvoorwaarde is dat de betrokken overheden natuurbeheer als een volwaardige economische activiteit voor landbouwondernemers zien en dat ze een actieve betrokkenheid van boeren bij de natuurontwikkeling in het Groene Hart stimuleren c.q. faciliteren. Boeren die met hun bedrijf grenzen aan (natte) natuurgebieden zouden tegen een reële vergoeding een bijdrage kunnen leveren aan het beheer van deze gebieden (Vogelzang et al., 2009).

Vernatting

Grote gebiedsopgaven voor de grondgebonden landbouw in de Randstad zijn momenteel het tegengaan van de bodemdaling en het verminderen van de emissie van broeikasgassen. Vernatting is daarvoor in een aantal (veenweide-) gebieden de meest voor de hand liggende optie. Vernatting, ofwel het doelbewust verhogen van de waterstand in het gebied, gaat in principe ten koste van de rentabiliteit van de productielandbouw (Vogelzang et al., 2009).

Dit effect is het sterkst in de meest bodemdaling gevoelige gebieden van het Groene Hart en in de lage delen van de peilvakken die (al) in het kader van het GGOR-beleid zijn ingericht. Met name voor de huidige agrarische ondernemers heeft deze vernatting een duidelijke impact op de rentabiliteit van hun onderneming. De landbouw kan in de natte gebieden alleen behouden blijven als de verminderde rentabiliteit gecompenseerd wordt, bijvoorbeeld via het instellen van een provinciale subsidieregeling voor groenblauwe diensten. Of via een (provinciale) regeling voor het verplaatsen van landbouwbedrijven uit de Ecologische Hoofdstructuur ('t Lam et al., 2010). Meer in het algemeen worden er momenteel in het kader van de uitwerking van de *Nota Ruimte* gebiedsgerichte projecten in het Groene Hart uitgevoerd die deze problematiek aan moeten pakken. (Zie hoofdstuk 5.)

Verzilting

Landbouwgronden in de Randstad krijgen in toenemende mate te maken met verzilting, ofwel een hoger zoutgehalte in de bodem en het oppervlaktewater. De grondgebonden landbouw in de Randstad heeft alleen toekomst als zij kan beschikken over voldoende zoet water. Als reguliere landbouw wel gehandhaafd kan worden in verzilte gebieden, kan een maatschappelijke kosten- en batenanalyse helpen om de uitwerking van de zoetwatervoorziening uit te stippelen ('t Lam et al., 2010). Investeren in kennis, waterberging en infrastructuur ter compensatie van zoutschade zijn mogelijkheden om verzilting tegen te gaan. Een andere mogelijkheid is om bedrijven op te kopen en/of te verplaatsen ('t Lam et al., 2010).

Verstedelijking

In de zones rondom de grote steden in de Randstad en andere stedelijke concentraties in Noord- en Zuid-Holland staat de grondgebonden landbouw enerzijds onder druk, maar heeft deze anderzijds juist kansen door de nabijheid van de stad. In dergelijke gebieden kan de grondgebonden landbouw meer inspelen op de nabijheid van de stad. Verbredingsactiviteiten brengen de boer daar vaak dichterbij de burger: recreatie, openstelling voor bezoekers, zorglandbouw, verkoop aan huis. Ook wordt in sommige regio's van de Randstad geëxperimenteerd met korte voedselketens, duurzame, kleinschalige productie en streekproducten. Daarnaast kan de grondgebonden landbouw bijdragen aan het openhouden van bufferzones tussen grote steden, bijvoorbeeld tussen Amsterdam en Haarlem. Daarbij zijn ook landschapsonderhoud en agrarisch natuurbeheer van belang. De volgende stadsgerichte activiteiten zijn volgens Kuhlman et al. (2009) kansrijk:

- educatiegerichte activiteiten voor stadskinderen;
- kleinschalige teelt van nicheproducten voor de multiculturele stad;
- zorglandbouw;
- recreatieve functies;
- streekproducten (inclusief verwerking en verkoop op de boerderij);
- landschapsbeheer;
- natuurbeheer.

Vanzelfsprekend is er in de dichtbevolkte Randstad ook veel stedelijke druk die een bedreiging vormt voor het omringende landelijk gebied. De rode uitstraling van het stedelijk gebied en mogelijke uitbreidingen daarvan drijft de grond-

prijzen op in het omringende landelijk gebied. Dat geldt met name voor de bufferzones die in de *Structuurvisie Randstad 2040* onderscheiden worden (onder andere Midden-Delfland) en voor de stadsrandzones rondom de grote steden in de Randstad. Alleen door een strak ruimtelijk ordeningsbeleid kunnen die gebieden open blijven. Anders is de kans groot dat die gebieden verrommelen en er stadsrandzones ontstaan met primair stedelijke functies, zoals landelijk wonen. Aan de andere kant biedt de nabijheid van de stad wel een kans voor ondernemers om streekproducten te produceren of recreatie, toerisme en zorg aan te bieden ('t Lam et al., 2010).

2.4 Knoppen voor het ministerie van EL&I

Een doel van het onderzoek was om te bezien welke sturingsmogelijkheden (knoppen) EL&I heeft om (mede) richting te geven aan de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Er worden momenteel 3 ontwikkelingsrichtingen onderscheiden:

- productie voor de wereldmarkt;
- productie gericht op regionale afzet (streekproducten);
- productie gericht op andere c.q. extensievere bedrijfssystemen (onder andere natuurbeheer).

Al die vormen van landbouw moeten een rol spelen bij het vormgeven van de toekomst van de grondgebonden landbouw in het gebied.

De vraag is alleen hoe? En welke rol kan en wil EL&I daarbij zelf spelen? Aan welke knoppen wil en kan het draaien? Het ministerie kan een duidelijke rol spelen in de financiële ondersteuning middels de vormgeving van het GLB en ondersteuning van de verbrede landbouw. Daarnaast heeft het ministerie de beschikking over een groot aantal (deels gebiedsgerichte) subsidies en regelingen, die het ook in de Randstad in kan zetten. Ten slotte kunnen een aantal taken en rollen van het ministerie ten aanzien van het landelijk gebied in de Randstad onderscheiden worden, waar ook knoppen en knoppen aan gekoppeld kunnen worden.

De toekomst van het GLB

Het GLB gaat na 2013 op de schop. Welke gevolgen zal dat hebben voor de grondgebonden landbouw in de Randstad? Europees gezien speelt nu de discussie over modulatie en de verschuiving van gelden van pijler 1 naar pijler 2 van het GLB. Op termijn zal een groot deel van de gelden uit pijler 1 (inkomens-

toeslagen) naar alle waarschijnlijkheid alleen in gebieden met natuurlijke handicaps (LFA's, Less Favoured Areas, tegenwoordig ook Maatschappelijk Waardevolle Gebieden genoemd) uitgegeven worden, gekoppeld aan voorwaarden op het gebied van natuur- en landschapsonderhoud.

Als het ministerie van EL&I zegt dat met name de Nationale Landschappen Groene Hart en Laag Holland deel uit moeten maken van de Maatschappelijk Waardevolle Gebieden, kunnen agrarische ondernemers in die gebieden aanspraak blijven maken op inkomensvoelagen. Aan die knop kan het draaien. Die aanspraak kan onderbouwd worden met de stellingname dat de natuurlijke omstandigheden in het Groene Hart en in Waterland in het algemeen een optimale bedrijfsvoering in de weg staan. Een duurzame bedrijfsvoering staat in die gebieden een optimale bedrijfsvoering in de weg, domweg omdat de natuurlijke omstandigheden niet optimaal zijn vergeleken met andere landbouwgebieden (Friesland, Groningen, Flevoland). Zie verder hoofdstuk 3.

Multifunctionele landbouw

Multifunctionele (of verbrede) landbouw biedt zeker kansen voor de grondgebonden landbouw in de Randstad, als duidelijk is waar die kansen liggen en hoe die gebiedsspecifiek met de betrokken actoren ingevuld kunnen worden. EL&I kan daarbij een coördinerende en stimulerende rol spelen, afhankelijk van hoe graag het die rol wil. Het ministerie is nu vooral bezig om de provincies te stimuleren om gezamenlijk een visie te vormen en de sturingsinstrumenten uit te werken in de Randstad en met name in het Groene Hart, ook op het gebied van de multifunctionele landbouw. Het heeft daarbij vooral een signaleringsfunctie. Door een actievere opstelling in de lopende discussie over de toekomst van het particulier natuurbeheer, zou het ministerie de randvoorwaarden kunnen beïnvloeden. Meer in het algemeen liggen er hierbij sturingsvraagstukken voor het ministerie op het gebied van de definiëring en financiering van groenblauwe diensten. Zie verder hoofdstuk 4.

Gebiedsgerichte regelingen en subsidies

EL&I kan de grondgebonden landbouw in de Randstad ook ondersteunen via gebiedsgerichte regelingen en subsidies. Denk bijvoorbeeld aan het specifiek richten van de huidige EL&I-inspanningen inzake het 'tussensegment' op de Randstad. Op die manier kan de makelaarsrol die EL&I ook heeft verder uitgewerkt worden voor de Randstad. Zie hoofdstuk 5.

Taken en rollen van het ministerie van EL&I

EL&I heeft voor het ondersteunen van de grondgebonden landbouw in de Randstad verschillende taken en rollen:

- beleid maken (GLB, Natura 2000);
- regisseren;
- faciliteren;
- stimuleren;
- makelen en schakelen;
- interne afstemming tussen verschillende directies.

Zie hoofdstuk 6.

3 Toekomst van het GLB

3.1 Inleiding

Na 2013 gaat het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de EU sterk veranderen. In dit hoofdstuk wordt dieper op die veranderingen ingegaan, inclusief de betekenis daarvan voor de ontwikkeling van de grondgebonden landbouw in de Randstad.

3.2 Veranderingen in het GLB

In het Europese landbouwbeleid zien we recent de volgende ontwikkelingen:

- Sinds 2005 is er in toenemende mate een ontkoppeling van inkomenssteun en productie;
- Invoering van randvoorwaardenbeleid (cross compliance);
- Extra modulatie van toeslagen (voor Nederland betreft het 98 mln. euro), aangewend voor thema's als biodiversiteit, groene energie, waterbeheer en klimaat;
- Herbevestiging van het voornemen tot afschaffing van het melkquotum in 2015.

Het verwachte kader van het GLB zal na 2013 een driedeling zijn, die bestaat uit:

- Marktbeleid. Dit beleid dient als vangnet voor grote marktprijschommelingen. Instrumenten die kunnen worden ingezet zijn interventie, termijncontracten/of risicobeheer en de aanleg van strategische voedselvoorraden;
- Directe toeslagen. Hiermee kan in veel EU-landen voor de boeren een redelijk basis-inkomen worden gegarandeerd;
- Plattelandsbeleid. Met behulp van dit beleid kunnen specifieke behoeften in regio's worden gestimuleerd, en kunnen publieke diensten worden beloond.

In 2009 heeft het Nederlandse Kabinet haar wensen ten aanzien van een veranderend GLB neergelegd in de *Houtskoolschets* (LNV, 2009). Die schets is mede gebaseerd op de inhoud van het coalitieakkoord van kabinet Balkenende 4, dat stelt dat: 'Naast voedselzekerheid/veiligheid, moet er meer aandacht zijn voor koppeling van toeslagen aan maatschappelijke waarden (gericht

op landschap, milieu en dierenwelzijn'. De *Houtskoolschets* zet in op de volgende drie sporen:

- *spoor 1*
Versterken van de concurrentiekracht en de duurzaamheid (innovatie) van de agrarische sector in ons land;
- *spoor 2*
Beloning van de instandhouding van een basiskwaliteit in de maatschappelijk waardevolle gebieden;
- *spoor 3*
Extra betaling voor maatschappelijke prestaties (bovenwettelijk) en ondersteuning van groenblauwe diensten.

Bedrijven kunnen via de drie verschillende sporen een beloning ontvangen, waarbij staffeling van subsidies mogelijk is.

Bovenstaande lijn rond de invulling van de *Houtskoolschets* zien we ook terug in het regeerakkoord van het kabinet Rutte. Hierin wordt het volgende geschreven over de GLB:

- Boeren krijgen stimulans voor marktoriëntatie, concurrentiekracht, innovatie en duurzaamheid (ter versterking van sector en platteland);
- Betaling aan agrarische ondernemers voor:
 - diensten (landschap en natuur);
 - bovenwettelijke maatschappelijke prestaties (diergezondheid, dierenwelzijn, milieu en waterbeheer).

Het proces om te komen tot een verdere concretisering van de GLB-hervormingen ziet er binnen de EU als volgt uit:

- in 2010 mededeling Commissie over toekomst GLB;
- in 2011 wetgevende voorstellen nieuw GLB (in samenhang met EU-begroting 2014-2020);
- in 2012 besluitvorming over EU-begroting 2014-2020 en over nieuw GLB 2014-2020 (rol EU Parlement).

3.3 Mogelijke effecten

Rond de concrete invulling van het GLB-beleid bestaan nog veel onzekerheden waardoor het moeilijk is te schatten hoe groot de te verwachten effecten (per bedrijf, per regio) van een veranderend GLB zullen zijn. Onzekerheden zijn onder andere:

- Hoe groot zal de omvang van de toeslagen zijn, hoe zullen ze worden berekend? Naar welk niveau loopt het totale bedrag aan toeslagen terug (van 800 mln. euro naar?).
- Hoe wordt de instandhouding van waardevolle (nationale) landschappen beloond?
- Hoe zal er worden ingespeeld op de gevolgen van klimaatverandering?
- Welke verhouding zal er ontstaan tussen de eerste pijler en de tweede pijler? En hoe gaat de budgetverdeling eruit zien?
- Hoe gaat de toekomstige verdeling van het GLB-budget over de lidstaten eruit zien?
- Hoe ontwikkelt zich de relatie tussen het GLB en andere EU-beleidsterreinen?

De mogelijke effecten die de nieuwe invulling van het GLB zal hebben op de bedrijven in de agrarische sector is nader bekeken in Berkhout et al., 2010a. In deze studie is een mogelijk concept voor implementatie van de *Houtskoolschets* opgesteld. Het volgende wordt daarbij geconstateerd:

- De veranderingen in toeslagen hebben effecten op de bedrijfscontinuïteit in verschillende sectoren:
 - De belangrijkste verliezers zijn intensieve melkveehouderijbedrijven, akkerbouwers met een Veenkoloniaal bouwplan, vleeskalverenhouders;
 - De belangrijkste winnaars zijn extensieve rundveehouderijbedrijven en akkerbouwers met weinig premiegewassen.
- De definitie van Maatschappelijk Waardevolle Gebieden (MWG) is niet eenduidig. Relevante aspecten om als MWG te worden bestempeld zijn milieu, water, natuur en landschap. Vragen die bij de invulling van het begrip blijven spelen zijn:
 - Hoe wordt bepaald wat een meer dan gemiddeld maatschappelijk belang is?
 - Wat is een substantiële bijdrage van de landbouw aan de gebiedskwaliteit?
Wat is basiskwaliteit per MWG? Welke invloed hebben ontwikkelingen binnen de landbouw daarop?
 - Wat is een zekere robuuste omvang?

Op basis van de toegepaste definitie in het rapport van Berkhout et al., 2010a komt het volgende naar voren over de MWG's:

- In heel Nederland betreft het ruim 550.000 ha (28% van totale landbouwgrond). Hierbij zijn de Randzones Natura 2000, weidevogels/ganzengebieden, Nationale Landschappen en LFA-gebieden als maatschappelijk waardevolle gebieden gekozen;
- Op basis van de toegepaste definitie kan ongeveer 18% (17.000) van de bedrijven in ons land een toeslag krijgen;
- De hoogte van het totale toeslagbudget voor MWG's in dit concept bedroeg 25% van het totale toeslagbudget 2006, ofwel ongeveer 200 mln.;
- Het financiële effect voor bedrijven is sterk afhankelijk van de selectie van de gebieden en de wijze waarop beloningen worden vastgesteld;
- De vraag kan gesteld worden in hoeverre er aanvullende wet- en regelgeving nodig om deze beleidslijn in de praktijk uit te werken.

In het rapport Berkhout et al., 2010a is ook gekeken naar wat het gekozen concept voor de implementatie van de *Houtskoolschets* betekent voor de Nationale Landschappen in ons land. Binnen de Randstad betekent dit voor het Nationale Landschap Groene Hart dat de 4.100 ontvangers in totaal 44 mln. euro blijven ontvangen, ofwel 10.800 euro per bedrijf (386 euro/ha). In het Nationale Landschap Laag Holland ontvangen 897 bedrijven in totaal 9 mln. euro, ofwel 10.200 euro per bedrijf (295 euro/ha).

Bij de concretisering van de *Houtskoolschets* kunnen sterke regionale verschuivingen plaatsvinden ten opzichte van het huidige systeem. Dit kan leiden voor meerdere bedrijven leiden tot aanzienlijke effecten op de inkomens. De inkomens en daarmee ook de liquiditeit en financiële ruimte kunnen jaarlijks sterker gaan schommelen.

3.4 Knoppen voor het ministerie van EL&I

Het ministerie zou zich op het standpunt kunnen stellen dat in de Randstad de Nationale Landschappen Groene Hart en Laag Holland deel uitmaken van de Maatschappelijk Waardevolle Gebieden, waarmee agrarische ondernemers in die gebieden in de toekomst aanspraak kunnen blijven maken op inkomens- en toeslagen, gekoppeld aan voorwaarden ten aanzien van natuur- en landschaps- onderhoud (knop). Die aanspraak kan onderbouwd worden met de constatering dat de natuurlijke omstandigheden in die gebieden een optimale bedrijfsvoering

in de weg staan. Dat standpunt kan dan ook ingebracht worden in de Brusselse discussie over de toekomst van het GLB (knop).

De bufferzones uit de *Structuurvisie Randstad 2040* (Midden-Delfland, Delta-poort, enzovoort) vallen in de GLB-discussie over Maatschappelijk Waardevolle Gebieden (MWG) tussen wal en schip omdat ze geen Nationaal Landschap of Natura 2000-gebied zijn. EL&I zou er, in overleg met de betrokken provincies, voor kunnen kiezen om de ondersteuning van de grondgebonden landbouw in deze gebieden op termijn te regelen via de groenblauwe diensten. Zij zouden de landbouw in die gebieden dan kunnen vragen om zelf met een aanbod op dat vlak te komen, waarbij de overheden er dan voor zorgen dat die diensten dan ook daadwerkelijk langjarig en kostendekkend beloofd worden (knop).

Ook de invulling van het volgende Plattelands Ontwikkelings Programma voor de Randstad, in goede afstemming met de provincies en de agrarische sector, is voor de komende jaren een belangrijk aandachtspunt. Zeker als er een verdere verschuiving van de Europese middelen naar deze pijler plaats zal vinden. EL&I zou, in samenwerking met de andere genoemde actoren, de komende jaren actief kunnen gaan werken aan de invulling van het volgende POP voor de Randstad (knop).

4 Multifunctionele landbouw en groenblauwe diensten in de Randstad

4.1 Inleiding

Naast het produceren van agrarische producten, kunnen grondgebonden landbouwbedrijven ook verbredingsactiviteiten ontplooiën. Verbreding van de landbouw, ook wel multifunctionele landbouw genoemd, kent verschillende verschijningsvormen, zoals recreatie, verwerking en/of verkoop van landbouwproducten aan huis, stalling van paarden of caravans, productie van energie, therapeutische zorg en natuur- en landschapsbeheer. Van alle multifunctionele activiteiten komt agrarisch natuurbeheer het meest voor op landbouwbedrijven. De laatste jaren zijn echter met name educatie, kinderopvang en de zorglandbouw gegroeid (zie Roest et al., 2010). Deze ontwikkeling brengt met zich mee dat de burger en de boer meer en meer met elkaar in contact treden. We kunnen daarom stellen dat de maatschappelijke impact van de multifunctionele landbouw aan het toenemen is, ook en juist in de Randstad.

4.2 Multifunctionele landbouw en groenblauwe diensten

Verbreding is niet voor elke agrarische ondernemer op elke plek mogelijk (Jongeneel et al., 2008). Er mag dus niet verwacht worden dat verbreding in elke regio van ons land even belangrijk wordt. Veranderingen in de EHS en verdere verstedelijking zullen ook invloed hebben op de mate van verbreding. Er zijn verschillende redenen te noemen waarom verbreding niet overal aan de orde is (Kuhlman et al., 2009):

- Bij sommige bedrijfstypen is de inzet van arbeid niet flexibel genoeg om een extra activiteit op te pakken. Huisverkoop gaat vaak samen met niet-gespecialiseerde bedrijfstypen of gemengde bedrijven waarbij dan een brede productmix ontstaat die aantrekkelijker is voor consumenten. Echter, de huisverkoop is vaak een nichemarkt die alleen geschikt is voor een kleine groep van bedrijven in een regio omdat anders de regionale markt overvoerd raakt.
- Of agrarische ondernemers wel of niet deelnemen aan multifunctionele activiteiten die (gedeeltelijk) afhankelijk zijn van overheidsfinanciering (zoals

agrarisch natuurbeheer) hangt voor een belangrijk deel af van het vertrouwen in die overheid. Mogelijkheden voor verbreding in de vorm van agrarisch natuurbeheer beperken zich daarbij tot specifiek aangewezen gebieden in ons land als de EHS en de Nationale Landschappen (tenzij de regelgeving verandert).

- Niet alle agrarische ondernemers hebben dezelfde voorkeuren, houdingen en interesses. Sommigen vinden directe contacten met consumenten prettig en kunnen daarmee succesvol zijn bij toerisme. Anderen kiezen meer voor specialisatie in hun landbouwactiviteiten ten opzichte van verbreding. Ook activiteiten op het terrein van toerisme zijn sterk van de locatie van het bedrijf afhankelijk.

Groene en blauwe diensten

Zoals gezegd is van de multifunctionele activiteiten agrarisch natuurbeheer het meest in trek. Bij deze activiteit gaat het in feite om het leveren van een dienst van de agrarische ondernemer aan de overheid c.q. de maatschappij. We noemen dat een groene dienst. Er zijn ook andere groene diensten te onderscheiden op het gebied van landschapsonderhoud, cultuurhistorie, recreatie, toerisme en zorg. Maar een agrarische ondernemer kan ook diensten aan de maatschappij leveren op het gebied van het waterbeheer in het landelijk gebied (water-kwantiteit en waterkwaliteit). Dat noemen we dan blauwe diensten.

In deze paragraaf gaan we dieper in op de groene (en blauwe) diensten die de landbouw kan leveren. We hanteren hierbij de volgende definitie (ministerie van LNV & IPO, 2007):

'Het leveren van bovenwettelijke publieke prestaties gericht op realisatie van maatschappelijke wensen op terreinen als natuur, landschap, waterbeheer en recreatief medegebruik, waarvoor een kostendekkende vergoeding wordt gegeven.'

Ter verduidelijking van deze definitie willen we een drietal zaken opmerken:

- Het gaat hier om bovenwettelijke prestaties, prestaties die verder gaan dan waartoe een ondernemer of burger wettelijk verplicht is (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Bovenwettelijk moet met name gezien worden in het licht van de eisen van de Goede Landbouwpraktijk (GLP), waar agrariërs in de EU aan moeten voldoen (Leneman et al., 2009). Het verplicht schonen van sloten geldt bijvoorbeeld niet als blauwe dienst.
- Het gaat bij groenblauwe diensten om publieke prestaties. Dat wil zeggen dat het gaat om prestaties die niet of zeer lastig in private zin te vermarkten

zijn, bijvoorbeeld omdat diensten niet overdraagbaar zijn of omdat mensen niet van de diensten uit te sluiten zijn. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om het onderhouden of verbeteren van landschap en natuur of het vergroten van de openheid van een gebied. Activiteiten waarvoor wel een private markt bestaat (denk aan zorg, verblijfsrecreatie, stalling of verkoop van streekproducten) worden niet als groene of blauwe diensten beschouwd (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Dat laat natuurlijk onverlet dat deze diensten wel maatschappelijk waardevol kunnen zijn.

- Groenblauwe diensten worden geleverd door particuliere grondeigenaren en grondgebruikers. Het gaat daarbij primair om ondernemers, in de praktijk vrijwel altijd landbouwers. Diensten die door publieke organisaties worden geleverd, worden niet als groenblauwe diensten beschouwd. Ook terrein behorende organisaties worden in de praktijk niet als leverancier van dergelijke diensten beschouwd (Dirkx en Van den Bosch, 2009).

Om publieke of maatschappelijke dienstverlening door de landbouw te stimuleren, zijn er verschillende beleidsinstrumenten beschikbaar. Het voornaamste instrument is momenteel het Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL). SNL is op 1 januari 2010 van start gegaan als opvolger van het Programma Beheer, en met name opengesteld voor de onderdelen agrarisch en particulier natuurbeheer (Berkhout en Van Bruchem, 2010). De uitvoering van de regelingen op dat gebied is een taak van de provincie. SNL richt zich met name op de instandhouding van natuurwaarden op landbouwgronden en het beheer en onderhoud van landschap in de zogenaamde rijks prioritaire gebieden, met name de Nationale Landschappen en de EHS. Meer nader bepaald gaat het onder meer om het onderhouden van landschapselementen en cultuurhistorische gebouwen; het verrichten van weidevogel- en akkerfaunabeheer; het beheren van botanisch waardevol gras- en akkerland; het toegankelijk maken van boerenland voor wandelaars en/of fietsers. Vergeleken met Programma Beheer is SNL meer gebiedsgericht, bevat het minder details bij de sturing en geeft het meer verantwoordelijkheid aan en vertrouwen in de beheerders van de natuur. Het stelsel maakt ook gebruik van een gemeenschappelijke indeling in natuur- en beheertypen voor overheden en beheerders (Vogelzang et al., 2009).

De deelname van boeren aan de subsidieregeling voor agrarisch natuurbeheer (SAN) onder het Programma Beheer vertoonde de afgelopen jaren een afname. Bij die tanende belangstelling speelt een aantal factoren een rol (Berkhout en Van Bruchem, 2010). Ten eerste wordt bij het vaststellen van vergoedingen alleen rekening gehouden met de huidige opbrengstderiving, terwijl de productiviteit in de landbouw voortdurend toeneemt. Zo kan het gebeuren dat de land-

bouwproductie voordeliger uitpakt dan natuurbeheer (Leneman en Schrijver, 2008). Ten tweede verandert flankerend beleid soms gedurende de contractperiode, waardoor het bestaande pakket ongunstig wordt; een voorbeeld is de verschuiving van (vrijwillig en gesubsidieerd) natuurbeheer naar (verplichte) cross-compliance (Peerlings en Polman, 2008). Ten derde worden er minder 'lichte' pakketten voor agrarisch natuurbeheer aangeboden, omdat deze minder effectief zijn om de natuurdoelen te bereiken, terwijl de zwaardere pakketten minder interessant zijn voor boeren (Berkhout en Van Bruchem, 2010). De potentiële deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer in de toekomst zal ten dele afhangen van de bedrijfs- en persoonlijke karakteristieken (Polman en Slangen, 2008). Daarbij speelt het imago van de overheid ook een belangrijke rol; heeft de ondernemer er voldoende vertrouwen in dat de overheid (op tijd) betaalt voor de geleverde diensten?

In aanvulling op Programma Beheer en SNL is in 2007 ook de Catalogus Groenblauwe Diensten (Catalogus GBD) verschenen. De Catalogus GBD is een handboek waarmee overheden een regeling met maatregelen of pakketten kunnen ontwikkelen op het gebied van aanleg en beheer van natuur, landschap, water, recreatie en cultuurhistorie (LNV & IPO, 2007). Het Interprovinciaal Overleg (IPO) en EL&I hebben intensief samengewerkt om deze catalogus tot stand te brengen. In het handboek staan geen pakketten, maar honderden maatregelen met maximumprijzen voor uit te voeren werkzaamheden en eventuele gederfde opbrengsten. Een overheid kan op basis van de maximumprijzen in de catalogus (pakketten van) maatregelen selecteren waarvoor zij een kostendekende vergoeding verstrekt (Vogelzang et al., 2009). Het principe van de Catalogus GBD is dat groenblauwe diensten worden ingezet buiten de rijks prioritaire gebieden en beoogt op die manier een aanvulling op SNL te bieden. De catalogus is opgesteld om te voorkomen dat elk afzonderlijk project waarbij agrariërs buiten de gangbare regelingen uit publieke fondsen vergoedingen ontvangen voor natuur- en landschapsbeheer, door de EU getoetst moet worden (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Het document is zo opgezet dat er geen sprake is van ongeoorloofde staatssteun van de overheid aan ondernemers. Op grond daarvan heeft de Europese Commissie de catalogus goedgekeurd.

Tot nog toe wordt de Catalogus GBD relatief nog weinig gebruikt. In de provincies Noord-Brabant en Overijssel is een regeling operationeel en in Gelderland is een regeling in voorbereiding. Andere provincies hebben budgetten gereserveerd voor aspecten van groenblauwe diensten en voor pilots; in Zuid-Holland is bijvoorbeeld budget gereserveerd voor 'boeren met natuur' en in Utrecht loopt een pilot in De Venen. Daarnaast zijn er lokale en regionale initia-

tieven, zoals landschapsfondsen. Al met al is de inzet van groenblauwe diensten in ons land momenteel nogal beperkt (Dirkx en Van den Bosch, 2009).

Hoewel de Catalogus GBD is opgezet voor groene én blauwe diensten, staan er geen 'echte' blauwe diensten in. Er zijn wel groene diensten in opgenomen die gerelateerd zijn aan het beheer van waterlopen, zoals het beheer van oevers (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Maar blauwe diensten op het gebied van waterberging, waterkwaliteit en verdroging ontbreken. Te denken valt bijvoorbeeld aan de volgende diensten (Westerink et al., 2009):

- Waterzuivering met een helofytenfilter op boerenland;
- Bufferzones om de uitspoeling van nutriënten en pesticiden te verminderen;
- Sloten dempen om de afvoer van gebiedseigen kwelwater tegen te gaan;
- Hogere grondwaterstanden gedogen;
- Irrigatiewater beperken door betere technieken;
- Boerenland inzetten voor piekwaterberging.

Voor de waterberging op boerenland geldt, dat het strikt genomen niet in de Catalogus GBD thuishoort. Grondeigenaren zijn volgens de wet namelijk verplicht om waterberging te gedogen. Wel hebben grondeigenaren die waterberging op hun land moeten gedogen, recht op schadevergoeding, maar daarvoor zijn al andere regelingen getroffen (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Dat laat onverlet dat in de huidige praktijk het accent nadrukkelijk op groene diensten ligt, terwijl blauwe diensten evenzeer van maatschappelijk belang kunnen zijn; zeker gezien de huidige en toekomstige problematiek rondom water en klimaat, zoals verdroging, bodemdaling, CO₂-uitstoot, watervervuiling en hogere (rivier)afvoeren.

4.3 Knoppen voor het ministerie van EL&I

Op basis van het bovenstaande zien we voor het ministerie van EL&I de volgende knoppen waar het aan kan draaien, daar waar het gaat om de rol die multifunctionele landbouw en groenblauwe diensten kunnen spelen in de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad:

- EL&I gaat de discussie aan met de provincies in de Randstad over de aard en de betekenis van de groenblauwe diensten voor de grondgebonden landbouw in de Randstad. Op basis daarvan wordt er een gemeenschappelijk beleidskader ontwikkeld.
- EL&I stelt zich op het standpunt dat groenblauwe diensten een kostendekkende vergoeding moeten krijgen, ook in de Randstad, en zorgt samen met de provincies voor langjarige financiering daarvan.

- EL&I neemt het initiatief om, samen met de provincies in de Randstad, mogelijke aanvullende blauwe diensten te formuleren en die ook op te nemen in de Catalogus Groenblauwe Diensten die reeds in Brussel goedgekeurd is.
- EL&I verzoekt de provincies in de Randstad om de Catalogus Groene Diensten in zijn geheel te gaan gebruiken voor agrariërs die aan de slag willen met groenblauwe diensten.

5 Gebiedsgerichte regelingen en subsidies

5.1 Inleiding

Er bestaat een grote schakering aan (financiële) regelingen en beleidsinstrumenten van het Rijk die van betekenis (kunnen) zijn voor de grondgebonden landbouw in de Randstad. Deze regelingen vormen de instrumenten die bijdragen aan het bereiken van de beleidsdoelen van het Rijk en de provincies voor dit gebied. Zij vormen in belangrijke mate de zichtbare knoppen waaraan de overheid kan draaien bij het realiseren deze doelen. In het vervolg van dit hoofdstuk worden deze regelingen besproken en samengevat.

Hierbij moet overigens ook aangetekend worden dat de betrokken provincies eveneens beschikken over een groot aantal regelingen en subsidies ten aanzien van het landelijk gebied in hun regio. Daar gaan we in het kader van deze studie niet verder op in, maar vaak is er bij de besteding van de middelen uit die regelingen wel sprake van cofinanciering door het Rijk.

Binnen het grote palet aan EL&I-regelingen die van belang zijn voor de grondgebonden landbouw in de Randstad kunnen 4 verschillende categorieën onderscheiden worden:

- die specifiek zijn voor grondgebonden landbouw in Nederland;
- die specifiek zijn voor de grondgebonden landbouw in de Randstad in het algemeen;
- generieke regelingen die door aard en omvang voor de grondgebonden landbouw in de Randstad van bijzonder belang zijn;
- generieke regelingen, die door specifieke of toevallige omstandigheden van belang kunnen zijn voor de grondgebonden landbouw in de Randstad.

De laatste categorie omvat bijvoorbeeld algemene stimuleringsregelingen voor innovatie, opleiding van agrariërs, stedelijk groen, routestructuren, dierenwelzijn, diergezondheid, enzovoort). Deze blijven in dit overzicht verder buiten beschouwing.

Een aparte vermeldenswaardige categorie vormen de onderzoeksgelden van EL&I. Deze zijn meestal niet locatie- of regiospecifiek, maar kunnen voor een deel wel specifiek gericht worden op bepaalde gebieden, zoals bijvoorbeeld

de Randstad. We komen hier bij de conclusies en aanbevelingen uit dit hoofdstuk op terug.

5.2 Afbakening

Afgezien van de bovengenoemde algemene regelingen, worden een aantal specifieke regelingen hier buiten beschouwing gelaten, omdat het onderwerpen betreft die nadrukkelijk buiten de context van het onderzoek (grondgebonden landbouw in de Randstad) zijn gehouden. Dit zijn:

- glastuinbouw gerelateerde regelingen, waaronder energieregelingen (circa € 30 mln./jaar), Greenports (circa € 16 mln./jaar, aflopend), STIDUG (€ 7 mln./jaar, aflopend);
- regelingen voor de intensieve veehouderij;
- maatregelen in het kader van het de 1e pijler van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (inkomenstoelagen, markt- en prijsbeleid);
- het Deltafonds, dat niet voor 2020 zelfstandig operationeel is.

Ook uitvoeringsregelingen voor de Nitraatrichtlijn zijn verder niet genoemd. De 2e pijler van het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, de plattelandsmaatregelen, zijn hier nadrukkelijk wel meegenomen omdat zij naar aard en omvang belangrijk (kunnen) zijn voor de grondgebonden landbouw in de Randstad.

De 2e pijler is uitgewerkt in het Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP) 2007-2013.

Het POP kent 4 assen:

- As 1: landbouw: concurrentievermogen van land- en bosbouw;
- As 2: natuur: verbetering milieu op het platteland;
- As 3: plattelandseconomie: leefbaarheid en diversificatie;
- As 4: LEADER: gebiedsgerichte samenwerkingsprojecten.

We komen hier in het onderstaande op terug.

5.3 Sectorgerichte regelingen

5.3.1 Niet-ruimtelijk

- Regeling modernisering bedrijven: € 25 mln.¹; deze regeling is opgenomen onder As 1 van het POP.
- Duurzame stallen: € 10-15 mln.; de regeling is gericht op innovaties, investeringen en fiscale aspecten.
- Biologische landbouw: € 2-3 mln.; gericht op onder andere opleiding, demoprojecten, innovatie, ketens.
- Ondernemerschap en jonge agrariërs: € 6 mln.
- Opleiding, voorlichting, innovatie.
- Multifunctionele landbouw.
- Duurzame veehouderij; dit is een verzamelbegrip waaronder meer gespecialiseerde regelingen vallen, met name hier genoemd wegens de omvang:
 - Investeringsregeling luchtwassers: € 8,3 mln.;
 - Innovatieregeling melkveehouderij: € 1,5 mln.;
 - Pilot herstructurering melkveehouderij: € 1,2 mln.;
 - Demonstratieprojecten melkveehouderij: € 0,8 mln.;
 - Praktijknetwerken veehouderij: € 0,7 mln.;
 - Beëindigings- en saneringsregeling: € 0,5 mln.

5.3.2 Ruimtelijk

- Landinrichting/infrastructuur, € 30 mln.; deze maatregelen vallen onder As 1 van het POP.

¹ Bedragen zijn gemiddelde *jaarlijkse* bedragen over relevante looptijd, afgerond, en hebben betrekking op heel Nederland, tenzij anders aangegeven.

5.4 Generieke regelingen

- Lokale en regionale ontwikkeling
 - Toeristische activiteiten, diversificatie, dorpsvernieuwing, erfgoed: € 35-40 mln.;
 - LEADER (POP-As 4): € 14 mln.; van de 31 Nederlandse LEADER-gebieden liggen er vier in (of grenzend aan) de Randstad, die samen ongeveer 20% van het budget omvatten:

LEADER-gebied	Provincie	Budget (per jaar)
Leidse Ommelanden	ZH	€ 0,7 mln.
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	ZH	€ 0,7 mln.
Krimpenerwaard	ZH	€ 0,7 mln.
Weidse Venen	U	€ 1,0 mln.
Totaal		€ 2,9 mln.

- Programma Beheer
 - Agrarisch natuurbeheer, € 59 mln. (POP-As 2);
 - Probleemgebieden: gebieden met natuurlijke handicaps (LFA), € 11 mln. (POP-As 2); het belang van deze regeling voor de grondgebonden landbouw in de Randstad blijkt uit het aandeel (in hectaren) van de 3 randstadprovincies samen: 45%.

5.5 Gebiedsgebonden regelingen

Westelijke Veenweiden

In het kader van het Programma Westelijke Veenweiden zijn 11 gebiedsprojecten en 3 versnellingsprojecten aangewezen. Gebiedsprojecten worden in dit kader momenteel uitgevoerd in de Krimpenerwaard, Gouwe Wiericke, Zegveld-Noord, Groot Wilnis-Vinkeveen, Westzaan, Zeevang, Nieuwkoopse Plassen, Maarseveen-Westbroek, Zegveld-Portengen, Kalverpolder en Wormer- en Jisperveld. Versnellingsprojecten betreffen onder andere de aanleg van de Groene Ruggegraat, een stelsel van robuuste ecologische verbindingzones tussen de natuurgebieden in de EHS. In totaal gaat het hierbij om een Rijksbijdrage van € 113 mln. over een periode van 5 jaar (2009-2014). Daarnaast is in 2007 door het Rijk € 35 mln. uit de algemene middelen toegezegd voor versnelling van het gebiedsproces in 3 van de eerder genoemde regio's (Krimpenerwaard,

Gouwe Wiericke en Groot Wilnis-Vinkeveen). Daarmee komt de totale rijksbijdrage voor de westelijke veenweiden op € 148 mln.

Overige gebiedsgebonden regelingen

De volgende regelingen hebben gedeeltelijk een overlap met de eerder genoemde, maar dienen wel apart benoemd te worden als eenmalige en/of meerjarige impulsen:

- Nationale Landschappen (eenmalig):
 - Groene Hart: € 29 mln.;
 - Nieuwe Hollandse Waterlinie: € 10 mln. plus € 35 mln. uit het Nota Ruimtebudget;
 - Stelling van Amsterdam: € 0,4 mln.;
- Groene Ruggengraat;
- Bufferzones (Groen en de Stad/VROM): € 5 mln.;
- Midden-Delfland: € 1 mln.;
- Urgentieprogramma Randstad.

5.6 Subsidies voor de grondgebonden landbouw in de Randstad

Om een visie te vormen waar de landbouw in de Randstad naar toe gaat, is het onder andere van belang zicht te krijgen op de huidige ondersteuning van agrarische bedrijven door overheden in de Randstad. Een verschil in soorten en hoogte van de subsidies kunnen mede bepalend zijn voor de wijze waarop eventuele toekomstige maatregelen kunnen uitpakken. In dit onderzoek is ook getracht een antwoord te geven op de volgende vraag: 'Hoeveel en welke financiële middelen (EU, EL&I/Rijk, provincie, anders) slaan neer bij boeren in de Randstad?' Het doel van deze vraag is om inzicht te krijgen in de subsidiestromen binnen de verschillende regio's in West-Nederland (Randstad). In deze paragraaf zullen we trachten een antwoord te geven op deze vraag.

Aanpak¹

Om inzicht te verkrijgen in de omvang van de totale subsidies, en een bepaalde mate van detaillering hiervan, is voor de grotere gebieden in de Randstad (Randstad, het Groene Hart en Veenweidegebieden) gebruik gemaakt van gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI (BIN) voor het jaar 2008. Voor de kleinere gebieden Deltapoort, Duin, Horst & Weide en Hof van Delfland is het BIN niet representatief, en is uitgegaan van de subsidie-betalingen zoals deze zijn opgenomen in de database op de website van LNV (Dienst Regelingen) van 2009. In het BIN zijn alle subsidies opgenomen, dus ook subsidies die niet onder het GLB vallen, zoals provinciale en rentesubsidies. De database van LNV bevat alleen direct aan agrarische ondernemers verstrekte subsidies die onder verantwoordelijkheid van LNV vallen.

Omvang directe subsidies

Op geaggregeerd niveau ontvangen agrarische bedrijven (met een omvang tussen de 16 en 2000 Europese grootte-eenheden (ege)) in de Randstad rond de 100 mln. euro *directe overheidssubsidies* per jaar (tabel 5.1). In het Groene Hart is dat ongeveer 55 mln. euro, en in het Veenweidegebied ruim 30 mln. euro. Per bedrijf dat ook daadwerkelijk subsidie ontvangt betreft het in alle drie de gebieden een bedrag van ongeveer 20.000 euro per jaar.

Wordt het subsidiebedrag gekoppeld aan het inkomen in een regio, dan is het subsidiebedrag ongeveer een derde van het inkomen. Het aandeel van de subsidies in de totale opbrengsten per bedrijf ligt op ongeveer 6 à 7%. Op de bedrijven die daadwerkelijk subsidie ontvangen liggen deze percentages evenwel hoger (45% van het inkomen en ongeveer 8 à 9% van de bedrijfsopbrengsten).

¹ In bijlage 1 staat beschreven welke (EU) subsidieregelingen zijn onderscheiden voor Hof van Delfland, Duin, Horst&Weide en Deltapoort, en welke subsidieregelingen zijn onderscheiden voor de Randstad, het Groene Hart en de Veenweidegebieden. EL&l heeft het LEI de kaarten gestuurd van de te onderzoeken regio's. Voor de definitie van de Randstad is gebruik gemaakt van een kaart gemaakt door DLG ten behoeve van LNV-DRZ West, evenals de kaart van het Groene Hart. De Veenweidegebieden met als begrenzing de Randstad zijn mede afgeleid uit bodemkaarten die bij het LEI aanwezig zijn. De relatienummers van de bedrijven in deze verschillende gebieden zijn hieruit gedestilleerd en vervolgens gekoppeld aan de bedrijfsnummers uit het BIN met de bijbehorende subsidies. Van de kleinere gebieden Hof van Delfland, Duin Horst & Weide en Deltapoort zijn op basis van de aangeleverde kaarten de postcodes verzameld. Deze postcodes worden gekoppeld aan de gegevens van de website van LNV. Op deze manier kan per regeling de bedragen aan subsidies boven water worden gehaald.

Tabel 5.1 **Overzicht totaal subsidies naar regio in 2008 (inkomen en opbrengsten gemiddeld 2006-2008)**

	Aantal bedrijven in populatie	Subsidie per bedrijf (€)	Geaggregeerd (€)	Opbrengsten per bedrijf (€)	Inkomen per bedrijf (€)	Subsidie in % van bedrijfsinkomen	Geschat aandeel EU-subsidie (%) a)
Alle bedrijven							
Randstad	5.112	19.322	98.778.868	214.676	40.126	48	85
Groene Hart	2.964	18.658	55.299.329	187.991	42.141	44	86
Veenweide gebied	1.587	19.053	30.243.958	190.842	31.362	61	85
Totaal Nederland	57.408	17.614	1.011.174.754	386.435	35.808	49	
Subsidie >0							
Randstad	4.810	20.537		212.939	39.919	51	
Groene Hart	2.740	20.179		188.012	41.206	49	
Veenweide gebied	1.515	19.959		177.678	27.482	73	
Totaal Nederland	46.896	21.562		338.237	35.293	61	
Geen subsidie							
Randstad	302	nvt	nvt	242.313	43.415	nvt	
Groene Hart	223	nvt	nvt	187.730	53.606	nvt	
Veenweide gebied	72	nvt	nvt	467.593	112.936	nvt	
Totaal Nederland	10.512	nvt	nvt	601.451	38.107	nvt	

a) 50% van de nationale subsidies worden gefinancierd door EU.

Bron: Informatienet van het LEI (BIN), zie bijlagen 2 en 3.

Voor de drie gebieden Hof van Delfland, Duin, Horst & Weide en Deltapoort is alleen bekend het bedrag aan directe LNV-subsidies dat door agrarische ondernemers is ontvangen (tabel 5.2). Op basis van deze direct aan ondernemers uitbetaalde subsidies valt op dat relatief veel bedrijven geen subsidie ontvangen (60 van de 200 in Hof van Delfland, 38 van de 67 bedrijven in Deltapoort en 87 van de 238 in Duin, Horst en Weide). Dit zijn voornamelijk niet-grondgebonden bedrijven. De verschillen in ontvangen subsidies zijn dus sterk afhankelijk van de aanwezige bedrijfstypen en van de gemiddelde bedrijfsomvang. In de twee kleinste gebieden (Hof van Delfland en Deltapoort) zijn de melkveebedrijven in omvang relatief klein.

Tabel 5.2 Overzicht totaal subsidies naar regio in 2008			
Gebieden	Subsidie per bedrijf (€)	Idem als subsidie >0 (€)	Geaggregeerd (€)
Deltapoort	1.695	3.916	113.569
Hof van Delfland	8.505	12.151	1.701.077
Duin Horst & weide	7.890	12.435	1.877.707

Bron: LNV- Dienst regelingen (bijlage 1), bewerking LEI. Toelichting: In de database van LNV-DR worden alle landbouwbedrijven meegenomen, terwijl in het BIN bedrijven onder de 16 ege niet worden meegenomen. Hierdoor zullen de gemiddelde bedragen van Delfland en Delta Poort per bedrijf kleiner zijn.

5.7 Knoppen voor het ministerie van EL&I

Op basis van het voorgaande kunnen de volgende knoppen onderscheiden worden, daar waar het gaat over de vraag welke gebiedsgerichte regelingen en subsidies van EL&I een bijdrage kunnen leveren aan de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad:

- Het is duidelijk dat er een scala van regelingen en subsidies van EL&I aan de orde is die gebiedsgericht voor de grondgebonden landbouw in de Randstad ingezet kan worden. Onze aanbeveling is dat er door het ministerie een zodanige mix van die regelingen en subsidies samengesteld wordt, dat er een optimale ondersteuning van de grondgebonden landbouw in de Randstad plaatsvindt (knop). Dat betekent gedeeltelijk ook een gebiedsgerichte invulling van sommige regelingen.
- EL&I zou de grondgebonden landbouw in de Randstad ook manifester kunnen belonen, met name voor de groenblauwe diensten die geleverd kunnen worden, vanuit de gebiedsgerichte regelingen en subsidies die er nu al zijn (knop).

- EL&I zou een gebiedsgerichte uitwerking voor de Randstad kunnen geven aan een aantal algemene regelingen en subsidies. Denk hierbij o.a. aan de subsidieregeling voor Praktijknetwerken in de Veehouderij (knop).
- EL&I zou, in samenwerking met andere ministeries en de betrokken provincies, een specifiek onderzoeksprogramma voor de grondgebonden landbouw in de Randstad in kunnen stellen en financieren (knop).

6 Mogelijke taken en rollen van het ministerie van EL&I

6.1 Inleiding

Tijdens dit project is ook uitgebreid stilgestaan bij de mogelijke taken en rollen van het ministerie van EL&I zelf, daar waar het gaat om de knoppen waaraan het kan draaien om de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad te beïnvloeden. In dat kader zijn ook de knopen benoemd waar het ministerie mee te maken heeft en is geprobeerd om een antwoord te geven op de dilemma's waarmee het in dit kader ook inhoudelijk geconfronteerd wordt. In dit hoofdstuk gaan we in op de taken en rollen die het ministerie voor zichzelf zou kunnen zien om aan dat geheel sturing te geven. We onderscheiden hierbij de volgende rollen en taken voor het ministerie:

- Beleid maken;
- Regisseren;
- Stimuleren en faciliteren;
- Makelen en schakelen;
- Intern afstemmen.

In dit hoofdstuk gaan we op elk van deze mogelijke taken en rollen kort in. We eindigen met enkele aanbevelingen op dit vlak.

6.2 Beleid maken

Belangrijkste punt van aandacht hierbij is de stellingname van EL&I in de discussie over de toekomst van het GLB en de keuzes die er op dat vlak de komende jaren in Brussel gemaakt gaan worden. Het ministerie is daar gedeeltelijk sturend in, maar heeft natuurlijk ook te maken met de besluitvorming in EU-verband.

Wij zien voor de inzet van het ministerie in Brussel in relatie tot de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad de volgende lijnen. EL&I zou kunnen overwegen om de Nationale Landschappen Groene Hart en Laag Holland in zijn geheel aan te wijzen als Maatschappelijk Waardevol Gebied, waarin de agrarische ondernemers aanspraak kunnen blijven maken op inkomenstoel-

gen, mede op basis van het natuur- en landschapsbeheer dat ze in dit gebied verrichten. Daarnaast zouden voor de provinciale landschappen in het Groene Hart-pakketten van groenblauwe diensten ontwikkeld kunnen worden, waarbij het 'aanbod' vanuit het gebied dan gekoppeld wordt aan een mogelijke vraag vanuit het beleid c.q. de samenleving. Financiering van die groenblauwe diensten zou dan voor 50% voor rekening kunnen komen van de provincie en voor 50% vanuit Brussels geld geput kunnen worden (cofinanciering). Wij wijzen erop dat in deelgebieden van de Randstad (Midden-Delfland, Amstelland) door de gebieden zelf al gewerkt wordt aan het formuleren van het aanbod op dit vlak en wij adviseren het ministerie dan ook om daar gericht over mee te praten.

Een volgend beleidsmatig punt van aandacht is het natuurbeleid in ons land in het algemeen en dat in de Randstad in het bijzonder. Grondslag van het natuurbeleid is ons land de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur. Geconstateerd kan worden dat er daarbinnen steeds meer ruimte komt voor agrarisch natuurbeheer als middel om de doelstellingen van het natuurbeleid inzake de EHS te realiseren. Vanuit het streven naar het behoud van de agrarische sector als drager van het landschap en de plattelandseconomie in de Randstad is dat een verdedigbaar standpunt. EL&I zou kunnen overwegen om, in overleg met de provincies, dat beleid nog verder te versterken, bijvoorbeeld door meer particulier natuurbeheer in de EHS mogelijk te maken. Ook zou het onderzoek naar een ontwikkeling van nieuwe bedrijfssystemen op dit gebied kunnen faciliteren. Bedrijfssystemen waarin natuurbeheer centraal staat, naast de gangbare of biologische veehouderij. Ook zou het keteninitiatieven kunnen ondersteunen die zich richten op het vermarkten van de combinatie van veehouderij en natuurbeheer in de Randstad. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het recent gestarte keteninitiatief van de Kruidenier Groep rond de herintroductie van de Blaarkop in het Groene Hart.

Een laatste punt van aandacht dat we hier bij het natuurbeleid willen adresseren is dat van de implementatie van het Natura 2000-beleid in de Randstad. Er is momenteel veel discussie in de regio over de aanwijzingsbesluiten en de beheerplannen voor de Natura 2000-gebieden. Bij de invulling daarvan staat momenteel sterk het scheidingsmodel van landbouw en natuur centraal, terwijl het verwevingsmodel minder aandacht krijgt. Dat is vanuit het oogpunt van het versterken van de agrarische sector in het gebied minder wenselijk. Ook hier zou beleidsmatig gezien meer gezocht kunnen worden naar een andere invulling van de beheerplannen of het realiseren van bufferzones rond de betreffende gebieden, waarin de landbouw dan op vrijwillige basis extensiveert. Als met dat laatste de milieudruk op de Natura 2000-gebieden verminderd kan worden, zouden eventuele generieke maatregelen, bijvoorbeeld op het gebied van de

huisvesting, wellicht verminderd dan wel vermeden kunnen worden. Het zou goed zijn als EL&I onderzoekt of dit een begaanbare weg is, ook in eigen huis.

6.3 Regisseren

EL&I is momenteel reeds coördinerend ministerie voor de ontwikkelingen in het landelijk gebied van het Groene Hart. Die taak zou wellicht uitgebreid kunnen worden naar het landelijk gebied van de Randstad als geheel. Haar taak daarbij zou vooral kunnen zijn om inzake de ontwikkelingen in het landelijk gebied afstemming te zoeken met provincies, waterschappen en gemeenten in de Randstad en de beleidslijnen die daar ontwikkeld worden te toetsen aan het landelijke beleid. Haar rol in deze is dus die van regisseur en gedeeltelijk ook die van procesbegeleider. Voor het Groene Hart, en wellicht ook de Randstad als geheel, zou het haar regisserende rol wat sterker aan kunnen zetten. Ondanks het feit dat de 3 betrokken provincies goed samenwerken in de Stuurgroep Groene Hart en ook gezamenlijk een Voorloper Groene Hart geschreven hebben als kader voor hun nieuwe structuurvisies, kan de indruk niet weggenomen worden dat het gebied momenteel meer behoefte heeft aan sturing vanuit de centrale overheid. Dat betekent ook dat EL&I meer zou kunnen gaan acteren als centrale actor in het politieke en maatschappelijke debat over de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Daartoe kan het het ook als haar taak zien om de stakeholderdialoog over dit onderwerp te regisseren, te faciliteren en te stimuleren. Het ministerie kan daarbij ook de rol van procesbegeleider op zich nemen.

Meer in het algemeen kan EL&I zich meer als centrale actor positioneren in het netwerk van de 5 O's in de Randstad: overheid, ondernemers, omgeving, onderwijs en onderzoek. Met name vanuit het onderwijs wordt in dat krachtenveld momenteel het initiatief genomen om in onderling overleg tussen de genoemde 5 O's te komen tot regionale kennisagenda's en werkplaatsen, waarin de kennisvragen omgezet worden in concrete projecten. Het ministerie zou dat in dat proces meer een centrale rol kunnen spelen en de interactie op dit gebied tussen de genoemde 5 O's kunnen regisseren en faciliteren.

6.4 Faciliteren en stimuleren

Naast de procesrol die het ministerie op dit gebied zou kunnen hebben, willen we hierbij ook ingaan op de mogelijkheid voor het ministerie om bestaande, of wellicht toekomstige stimulerings- en subsidieregelingen (deels) te richten op de grondgebonden landbouw in de Randstad. Voor de toekomst kan daarbij met name gedacht worden aan specifieke regelingen voor de grondgebonden landbouw in de Randstad op het gebied van natuur- en landschapsbeheer en overige vormen van verbrede landbouw. Ook kan gedacht worden aan het specifiek stimuleren van de verbrede landbouw in de Randstad als pijler onder de inkomensvorming van de veehouders in het gebied. Specifiek aandacht zou daarbij kunnen krijgen recreatie en toerisme en streekproducten.

Daarnaast besteedt het ministerie jaarlijks de nodige financiële middelen aan kennis en innovatie. Punt van discussie daarbij is of die deels gebiedsspecifiek ingezet kunnen worden, dan wel algemeen van karakter blijven. Wij zouden er hierbij voor willen pleiten om die middelen deels gebiedsspecifiek in te zetten. De problematiek van de grondgebonden landbouw in de Randstad is van een heel andere orde dan de problematiek van de intensieve veehouderij op de Brabantse en Gelderse zandgronden. Daarom ligt het voor de hand om een deel van de middelen die bij het ministerie beschikbaar zijn voor kennis en innovatie gebiedsspecifiek in te zetten, onder andere daar waar het gaat om de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad.

6.5 Makelen en schakelen

EL&I zou in haar mogelijke taken en rollen ten aanzien van gebiedsspecifieke ontwikkelingen in het landelijk gebied van de Randstad ook meer in kunnen zetten op makelen en schakelen, bijvoorbeeld ter stimulering van de mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer. Zij zou op dit vlak met name de dialoog tussen boeren en terreinbeheerders kunnen stimuleren en faciliteren en de randvoorwaarden kunnen creëren om deze partijen meer in gezamenlijkheid natuurgebieden te laten beheren. Daarnaast zou ze in overleg met de betrokken provincies ook kunnen streven naar meer mogelijkheden voor vernieuwend agrarisch ondernemerschap, waarvoor dan ook planologische ruimte gecreëerd wordt.

Ook zou het ministerie meer actief kunnen worden in de voorlichting aan consumenten en burgers over datgene wat de grondgebonden landbouw in de Randstad hen te bieden heeft aan publieke en private diensten. Laatste punt van aandacht hierbij is dat het ministerie in de Randstad meer in zou kunnen zetten

op het creëren van mogelijkheden voor stadslandbouw, dat wil zeggen vormen van landbouw in en om de stad, waarmee de samenhang en verbondenheid tussen stad en platteland nadrukkelijk wordt gezocht. In diverse steden van de Randstad (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht) wordt al heel actief gewerkt aan het bevorderen van deze stadslandbouw en het ministerie zou zich daar ook actief mee kunnen gaan bemoeien in de vorm van proces- en financiële ondersteuning.

6.6 Interne afstemming binnen het ministerie van EL&I

Op het moment van schrijven van dit rapport staan binnen het ministerie van EL&I de domein- en programmadirecties nog primair aan de lat voor de beleidskeuzes die er gemaakt worden en daarmee zijn zij sterk bepalend voor de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Geconstateerd kan worden dat er binnen verschillende directies ontwikkelingen aan de orde zijn die de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad beïnvloeden, waarbij er (nog) geen onderlinge interactie is daar waar het gaat om vraagstukken die de grondgebonden landbouw in de Randstad betreffen. De vraag is of dat beleidsmatig niet anders ingestoken kan worden en welke directie daar dan binnen het ministerie voor aan de lat staat. Het ligt voor de hand dat de Directie Regionale Zaken daarbij het voortouw neemt, maar zij moet die rol dan wel pakken en andere beleidsdirecties moeten haar die rol ook gunnen. Ons voorstel zou zijn om binnen DRZ een Programmabureau Randstad 2040 in te stellen, dat dan gebiedsgericht alle ontwikkelingen ten aanzien van de grondgebonden landbouw in de Randstad binnen de beleidsdirecties gaat coördineren en zorgt voor specifieke afstemming daarvan met betrekking tot de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad.

Een ander punt van aandacht hierbij is de afstemming tussen DRZ enerzijds en anderzijds DKI en de beleidsdirecties inzake het kennisbeleid. Ook daarin zou DRZ veel meer een (mede) richtinggevende rol kunnen spelen, in de zin dat zij een deel van de middelen die beschikbaar zijn voor BO- en KB-onderzoek 'claimt' voor een specifieke inzet inzake vraagstukken die de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad betreffen. Daarmee kan ook aangesloten worden bij het Kennis- en Innovatieprogramma Westelijke Veenweiden zoals dat momenteel door de 3 betrokken Groene Hart-provincies ontwikkeld wordt.

6.7 Knoppen voor het ministerie van EL&I

We eindigen dit hoofdstuk met het naar voren brengen van enkele aanbevelingen over de meer procesmatige rol die het ministerie van EL&I zou kunnen spelen in het krachtenveld rond de grondgebonden landbouw in de Randstad. Het gaat hierbij om de volgende punten:

- Het zou goed zijn als EL&I op basis van het voorgaande op korte termijn aangeeft welke beleidsmatige accenten het ministerie wil leggen ten aanzien van de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad.
- Het zou ook goed geven als EL&I aangeeft welke rol het daarbij zelf wil spelen, ook in samenwerking en afstemming met andere ministeries en de betrokken provincies (aan welke knoppen wenst het daarbij te draaien)?
- Het zou goed zijn om binnen EL&I een Programmabureau Randstad in te stellen, dat gebiedsgericht alle ontwikkelingen ten aanzien van de grondgebonden landbouw in de Randstad gaat coördineren en zorgt voor interne en externe afstemming.
- De vraag kan gesteld worden in hoeverre EL&I herkend en erkend wil worden als centrale actor in het gebiedsgerichte beleid ten aanzien van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Het zou goed zijn als het ministerie daar naar buiten toe een duidelijke uitspraak over doet.

We komen hierop terug in de conclusies en aanbevelingen van deze rapportage.

7 Conclusies en aanbevelingen

Uitgangspunt van deze studie is het standpunt van het ministerie van EL&I dat de grondgebonden landbouw in de Randstad een belangrijke drager van de economie en de leefbaarheid van het landelijk gebied in de regio is. Daarnaast vragen de specifieke omstandigheden van de grondgebonden landbouw in de Randstad (relatief hoge grondprijzen, veel stedelijke druk, bodemdaling, slechte verkaveling, cultuurhistorie en de aanwezigheid van 6 miljoen burgers in de regio), om een specifieke aanpak van EL&I voor het gebied. De vraag is dan welke knopen daarbij onderscheiden kunnen worden en aan welke knoppen het ministerie moet draaien om ervoor te zorgen dat de grondgebonden landbouw in de regio haar rol ook in de toekomst blijft vervullen. In dat kader zouden wij op basis van het voorgaande de volgende conclusies en aanbevelingen naar voren willen brengen.

Behoud economische basis grondgebonden landbouw in de Randstad

Belangrijkste knoop voor EL&I inzake de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad is hoe het de economische basis van die sector in het gebied kan behouden en wellicht ook kan versterken. Daartoe kan het de schaalvergroting in die landbouw faciliteren middels agrarische structuurversterking (knoop), maar ook specifiek inzetten in beleidsdiscussies die de toekomst van de grondgebonden landbouw in het gebied raken (knoop). Wij zouden hierbij specifiek de volgende aanbevelingen naar voren willen brengen:

- EL&I zou in de gebiedsgerichte projecten in de Randstad die voortvloeien uit de *Nota Ruimte* meer aandacht kunnen vragen voor agrarische structuurversterking en daar ook gericht gelden op in kunnen zetten. Hierbij dient uitdrukkelijk beleidsmatig en financieel afstemming gezocht te worden met de betrokken provincies.
- EL&I zou zich op het standpunt kunnen stellen dat de Nationale Landschappen Groene Hart en Laag Holland deel uitmaken van de Maatschappelijk Waardevolle Gebieden in ons land, zodat agrarische ondernemers in die gebieden in de toekomst aanspraak kunnen blijven maken op inkomens toeslagen vanuit het GLB. Dit standpunt zou het vervolgens in kunnen brengen in de Brusselse discussie over de hervorming van het GLB.
- De bufferzones uit de *Structuurvisie Randstad 2040* (Midden-Delfland, Delta-poort,

enzovoort) vallen in de GLB-discussie over Maatschappelijk Waardevolle Gebieden (MWG) tussen wal en schip omdat ze geen Nationaal Landschap of Natura 2000-gebieden zijn. EL&I zou er, in overleg met de betrokken provincies, voor kunnen kiezen om de ondersteuning van de grondgebonden landbouw in deze gebieden op termijn te regelen via de groenblauwe diensten. Zij zou de landbouw in die gebieden dan kunnen vragen om zelf met een aanbod op dat vlak te komen, waarbij de betrokken overheden er dan voor zorgen dat die diensten dan ook daadwerkelijk langjarig en kostendekkend beloond worden.

- EL&I streeft samen met de betrokken provincies naar een specifieke en gebiedsgerichte invulling van het volgende POP voor de grondgebonden landbouw in de Randstad.
- Extensivering van de landbouw in en rond Natura 2000-gebieden in de Randstad kan mogelijk aangemerkt en beloond worden als groene dienst. Dat zou een coproductie kunnen zijn van EL&I en de provincies in de Randstad.

Verbrede landbouw en groenblauwe diensten in de Randstad

Een volgende knop waar het ministerie van EL&I aan zou kunnen draaien is die van de verbrede landbouw. Alle betrokken partijen zijn het erover eens dat de verbrede landbouw zeker kansen biedt voor het realiseren van een extra pijler onder het fundament van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Daarmee is het voor EL&I een relevante vraag hoe het met het vraagstuk van het stimuleren van de verbrede landbouw in het gebied om wil gaan en welke sturingsmogelijkheden het heeft om die vorm van landbouw daadwerkelijk te ondersteunen. Het is de kunst om te bezien waar op dit vlak de kansen liggen en hoe die gebiedsspecifiek met andere betrokken actoren ingevuld kunnen worden. EL&I kan daarbij een belangrijke coördinerende en stimulerende rol spelen. De vraag is hoe stevig het die rol in kan en wil vullen. Daar ligt in ieder geval wel een knop om aan te draaien.

Meer in het algemeen liggen er hierbij sturingsmogelijkheden voor het ministerie op het gebied van de definiëring en financiering van groenblauwe diensten (instellen subsidieregeling samen met de betrokken provincies) en het specifiek stimuleren van de productie en de vermarkting van streekproducten uit de Randstad (knoppen). Wij zouden hierbij specifiek de volgende aanbevelingen naar voren willen brengen:

- Voorgesteld wordt dat EL&I gaat overleggen met de provincies in de Randstad over de aard en de betekenis van de groenblauwe diensten voor de

grondgebonden landbouw in de Randstad. Op basis daarvan wordt er een gemeenschappelijk beleidskader ontwikkeld voor dit vraagstuk.

- EL&I stelt zich op het standpunt dat groenblauwe diensten een kostendekkende vergoeding moeten krijgen, ook in de Randstad, en zorgt samen met de provincies voor langjarige financiering daarvan.
- EL&I neemt het initiatief om, samen met de provincies in de Randstad, mogelijke aanvullende blauwe diensten te formuleren en die ook op te nemen in de Catalogus Groenblauwe Diensten die al in Brussel goedgekeurd is.
- EL&I verzoekt de provincies in de Randstad om de Catalogus Groene Diensten in zijn geheel te gaan gebruiken voor agrariërs die aan de slag willen met deze diensten.

Vernatting

Grote gebiedsopgaven voor de grondgebonden landbouw in de Randstad zijn momenteel het tegengaan van de bodemdaling en het verminderen van de emissie van broeikasgassen. Vernatting is daarvoor in een aantal (veenweide-)gebieden de meest voor de hand liggende optie. Met name voor de huidige agrarische ondernemers in die gebieden heeft deze vernatting een duidelijke impact op de rentabiliteit van hun onderneming. Daarmee ligt hier een duidelijk knop voor EL&I om hier beleidsmatig en financieel op in te spelen. De landbouw kan in de natte gebieden alleen behouden blijven als de verminderde rentabiliteit voor agrarische ondernemers als gevolg van de natuurlijke handicaps gecompenseerd wordt, bijvoorbeeld via het instellen van een provinciale subsidieregeling voor groenblauwe diensten (knop). Ook kan in dit kader gedacht worden aan het instellen van een (provinciale) regeling voor het verplaatsen van landbouwbedrijven uit de Ecologische Hoofdstructuur (knop). Bij dit vraagstuk zouden wij specifiek de volgende aanbevelingen naar voren willen brengen:

- EL&I streeft samen met de betrokken provincies naar het instellen van een provinciale subsidieregeling voor groenblauwe diensten, waarbij dan in het kader van het vraagstuk van de vernatting met voorrang gekeken wordt naar het ontwikkelen en implementeren van nieuwe blauwe diensten.
- EL&I stimuleert de betrokken provincies om in het kader van de gebiedsgerichte *Nota Ruimte* projecten in de Randstad te streven naar nieuwe en innovatieve vormen van waterbeheer in het landelijk gebied. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het implementeren van onderwaterdrainage en proeven met grotere peilvakken.

- EL&I stimuleert en financiert onderzoek naar nieuwe bedrijfssystemen in de landbouw, waarbij waterbeheer veel nadrukkelijker dan tot nu toe in de bedrijfsvoering van agrarische ondernemers geïncorporeerd en beloond wordt.

Verziltling

Bij deze knoop is het van belang om als EL&I een duidelijke richting aan te geven over de wijze waarop dit vraagstuk in de Randstad opgepakt zou kunnen worden. Daarbij kan gedacht worden aan overheidsinvesteringen om verziltling in de Randstad tegen te gaan en anderzijds aan het ontwerpen van nieuwe bedrijfssystemen, waarin zilte landbouw een belangrijke rol speelt. Knoppen waar de overheid dan aan kan draaien betreffen het onderbrengen van dit vraagstuk in het Deltaprogramma, het stimuleren van zilte teelten via onderzoek en beleid en het stimuleren van het ondernemerschap om die zilte teelten ook daadwerkelijk in de praktijk vorm te geven. EL&I heeft in dezen dus vooral een faciliterende en stimulerende rol.

Verstedelijking

In de zones rondom de grote steden in de Randstad en andere stedelijke concentraties in Noord- en Zuid-Holland staat de grondgebonden landbouw enerzijds onder druk, maar heeft deze anderzijds juist kansen door de nabijheid van de stad. De vraag is hoe er door EL&I in het licht van het behoud van de grondgebonden landbouw in de Randstad met dit vraagstuk omgegaan kan worden en welke rol het daarbij kan spelen. In dergelijke gebieden kan de grondgebonden landbouw zeker inspelen op de nabijheid van de stad. Verbredingsactiviteiten brengen de boer daar vaak dicht bij de burger: recreatie, openstelling voor bezoekers, zorglandbouw, verkoop aan huis. EL&I kan daar een stimulerende rol in spelen (knop, zie ook het voorgaande). Ook wordt in sommige regio's van de Randstad geëxperimenteerd met korte voedselketens, duurzame, kleinschalige productie en streekproducten. EL&I zou deze 'stadslandbouw' gericht kunnen faciliteren en stimuleren middels onderzoek en het financieren van specifieke projecten op dit vlak (knop).

Daarnaast kan de grondgebonden landbouw in de Randstad bijdragen aan het openhouden van bufferzones tussen grote steden, bijvoorbeeld tussen Amsterdam en Haarlem. Alleen door een strak ruimtelijk orderingsbeleid (groene contouren) kunnen die gebieden open blijven. EL&I zou er gericht bij de betrokken provincies voor kunnen pleiten dat de grondgebonden landbouw in deze buf-

ferzones ook planologisch beschermd wordt middels duidelijke groene contouren in de structuurvisies (knop).

Gebiedsgerichte regelingen en subsidies

Inzake dit onderwerp willen we de volgende aanbevelingen naar voren brengen:

- Het is duidelijk dat er een scala van regelingen en subsidies van het Rijk aan de orde is die gebiedsgericht ten behoeve van de grondgebonden landbouw in de Randstad ingezet kan worden. De vraag is of er een zodanige mix van die regelingen samengesteld kan worden, dat er een optimale ondersteuning van die grondgebonden landbouw plaatsvindt. Daar ligt een duidelijke taak voor EL&I.
- Het is duidelijk dat in een groot deel van het landelijk gebied in de Randstad gesproken kan worden van Maatschappelijk Waardevolle Gebieden. EL&I zou de grondgebonden landbouw in die gebieden dan ook manifester kunnen belonen op basis van de gebiedsgerichte regelingen en subsidies die er nu al zijn.
- Er zijn een aantal algemene regelingen en subsidies bij EL&I die zich goed lenen voor een gebiedsgerichte uitwerking. Onze aanbeveling is dat het ministerie hiertoe over gaat en een optimale ondersteuning van de grondgebonden landbouw in de Randstad ook langs deze weg realiseert.
- EL&I zou, in samenwerking met andere ministeries en de betrokken provincies, een specifiek onderzoeksprogramma voor de grondgebonden landbouw in de Randstad in kunnen stellen en financieren. Ook zou het ernaar kunnen streven om in overleg met ondernemers, omgeving, onderzoek en onderwijs een regionale kennisagenda op te (laten) stellen, die dan vervolgens uitgewerkt wordt in een regionale werkplaats.

Taken en rollen van EL&I

Inzake dit onderwerp willen we de volgende aanbevelingen naar voren brengen:

- EL&I dient op korte termijn een aantal duidelijke beleidsmatige accenten te leggen ten aanzien van de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Daarvoor zijn in deze studie duidelijke knopen en knoppen geformuleerd.
- EL&I moet daarbij ook aangeven welke rol het daarbij wil spelen, mede in samenwerking en afstemming met andere ministeries en de betrokken provincies.

- EL&I dient ten aanzien van de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad een verbindende rol te spelen bij de samenwerking tussen verschillende betrokken ministeries en regionale gebiedspartners, zoals provincies en waterschappen. Het zou goed zijn als het ook een duidelijke invulling geeft aan die procesrol.
- EL&I dient concrete ondersteuning te geven bij het staven en onderbouwen van gebiedsgerichte regelingen ten aanzien van de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad met het oog op de Europese staatssteuntoets.

Afsluitende opmerkingen en aanbevelingen

In het kader van dit onderzoek is geen aandacht besteed aan de vraag hoe andere ministeries momenteel aankijken tegen de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad. Kan daar een gedeeld en gemeenschappelijk beeld ontstaan? EL&I zou het initiatief kunnen nemen om hiertoe te komen. Daarnaast achten wij het van belang dat EL&I op korte termijn een duidelijke visie op de toekomst van de grondgebonden landbouw in de Randstad opstelt en daarover in gesprek gaat met betrokken stakeholders in het gebied. Tenslotte zouden wij aan willen bevelen dat EL&I een Programmabureau Randstad 2040 instelt, dat gebiedsgericht alle ontwikkelingen ten aanzien van de grondgebonden landbouw in de Randstad gaat coördineren en zorgt voor interne en externe afstemming op dat vlak.

Literatuur

Berkhout, P., A. van Doorn, C. de Bont, T. Hermans, H. Naeff en M.J. Smits, *Naar waarde besteed; Over de implementatie van de Houtskoolschets*. LEI-rapport 2010-008. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010a.

Berkhout, P. en C. van Bruchem, *Landbouw-Economisch Bericht 2010*. Rapport 2010-013. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010b.

Blokland, P.W., J.H. Jager, M.G.A. van Leeuwen, A.D. Schouten en G.S. Venema, *De structuur van de grondgebonden landbouw in Zuid-Holland*. LEI-rapport 2010-007. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Dirkx, G.H.P., en F.J.P. van den Bosch, *Quick scan gebruik Catalogus groenblauwe diensten*. Werkdocument 127. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen, 2009.

Jongeneel, R., N.B.P. Polman en L.H.G. Slangen, 'Why are Dutch farmers going multifunctional?' In: *Land Use Policy* 25 (2008) 1, pp. 81-94.

Kuhlman, J.W., N.B.P. Polman, A.B. Smit, G.S. Venema, J.S. Buurma, A. van Duijn, A.J. van Dijk, Y. Dijkxhoorn, J.F.M. Helming, J.H. Jager, S.R.M. Janssens, G.D. Jukema, H. Prins en R. Stokkers, *Landbouwperspectieven in Noord-Holland tot 2040: bouwstenen voor de structuurvisie van de provincie*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

't Lam, N., T.A. Vogelzang en U.P. Blom, *Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van de provincie Zuid-Holland*. Rapport Arcadis en LEI Wageningen UR, mei 2010.

Leneman, H., J. Vader, L.H.G. Slangen, K.H.M. van Bommel, N.B.P. Polman, M.W.M. van der Elst-Van der Lans en C. Mijnders, *Groene diensten in nationale landschappen: potenties bij een veranderende landbouw*. Werkdocument 115. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Wageningen, 2009.

Ministerie van LNV en IPO, *Nederlandse Catalogus groenblauwe diensten 2007*. Den Haag, 2007.

Ministerie van LNV, *Begroting ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit 2010*, Memorie van toelichting. Tweede Kamerstuk 32, 123 XIV nr. 2, 2009.

Peerlings, J.H.M. en N.B.P. Polman, 'Modelling agri-environmental contracting of Dutch dairy farms: the role of manure policies and lock-in.' In: *European Review of Agricultural Economics* 35 (2008) 2, pp. 167-191.

Polman, N.B.P. en L.H.G. Slangen, 'Institutional design of agri-environmental contracts in the European Union: the role of trust and social capital.' In: *NJAS Wageningen Journal of Life Sciences* 55 (2008) 4, pp. 413-430.

Roest, A.E. en A.D. Schouten, *Multifunctionele landbouw in de provincie, aantal bedrijven, spreiding en omzet van multifunctionele activiteiten per provincie*. LEI-nota 09-021. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Roest, A., K. Oltmer, J. Jager, G. Venema, M. Voskuilen, H. Schoorlemmer en V. Hendriks-Goossens, *Kijk op multifunctionele landbouw, Omzet en omvang*. LEI-rapport 2010-064. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Stuurgroep Groene Hart, *Programmaplan Aanpak Westelijke Veenweiden*. Utrecht, 2010.

Terluin, I.J., A. Gaaff, N.B.P. Polman, J.H. Post, P.J. Rijk en M.A.H. Schouten, *Bergboeren in Nederland: tegen wil en dank?* Rapport 2008-023. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2008.

Vogelzang, Th., E. Gies, R. Michels, A. Wisman, R. Hoefs en R. Smidt, *Puzzelen met de ruimte in Limburg; Ruimteclaims in het Limburgs landelijk gebied*. Rapport 2009-090. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Vogelzang, T.A., G.S. Venema, C.J.A.M. de Bont en J.H. Wisman, *Boeren in het Groene Hart, kansen voor het agrocluster*. LEI-rapport 2009-012. LEI Wageningen UR, 2009.

Westerink, J., B.C. Breman, M.J. Smits, F.A.N. Alebeek, G. Migchels, G. Bakker, M.C. van Amersfoort en R.A.M. Schrijver, *Maatschappelijke prestaties: meer publieke diensten en minder publieke lasten door de landbouw met behulp van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid*. Alterra-rapport 1961. LEI Wageningen UR, Wageningen, 2009.

Website LNV Loket
www.hetlnvloket.nl

Bijlage 1

Koppeling regelingen aan EL&I-begroting

Maatregel/instrument	Begrotingsartikel	Bedrag mln. euro, deels overlappend (1; 3)
Plattelandsbeleid		
- opleiding en voorlichting		5,8
- adviesdiensten		1,9
- modernisering bedrijven		25
- samenwerking innovatie		3,1
- infrastructuur/landinrichting		30,8
- voedselkwaliteit		1,4
Onderzoek	21	
- duurzaam ondernemen		33
- biologische landbouw		8
Ondernemerschap en ondernemingsklimaat	21.11	3
- jonge agrariërs		3
- ondernemerschap		
Duurzame stallen	21.12	10-15
- innovaties		
- investeringsregeling		
- fiscale instrumenten		
Mestbeleid	21.12	6
p.m. gewasbeschermingsmiddelen	21.12	3
Projecten biobased economy	21.13	3

(1) gemiddeld 2010-2014, afgerond; (2) gemiddelde 2010-2012; (3) POP bedragen op jaarbasis, totale uitgaven; (4) ILG en Nota Ruimte; (5) waarvan 0,5 in Groene Hart; (6) waarvan 3,9 in Groene Hart; (7) waarvan 13,9 in Groene Hart; (8) grondwaterstanden; remmen bodemdaling, watersysteem robuust maken, natuur ontwikkelen en ontsluiting recreatie.

Maatregel/instrument	Begrotingsartikel	Bedrag mln. euro, deels overlappend (1; 3)
Biologische landbouw:	21.13	(2)
- SVBP		0,5
- beroepsopleiding		0,2
- convenant biologisch		0,6
- demonstratieprojecten		0,4
- ondersteuning sector		0,3
- innovatieregeling		0,6
- projecten ketenverbindingen		0,1
- projecten aanbodkrapte		0,1
- regionale initiatieven		0,2
Duurzame veehouderij	21.13	(2)
- innovatieregeling melkveehouderij		1,5
- pilot herstructurering melkveehouderij		1,2
- praktijknetwerken veehouderij		0,7
- demonstratieprojecten melkveehouderij		0,8
- investeringsregeling luchtwassers		8,3
- beëindigings- en saneringsregeling		0,5
p.m. akkerbouw	21.13	(2)
- uitfinanciering braakregeling		0,9
- projecten precisielandbouw		1,5
- innovatie open teelten		0,6
Multifunctionele landbouw	21.13	2,5
Structuurverbetering grondgebonden landbouw	22	
POP landinrichting/kavelruil	22	8
Onderzoek robuuste ruimte, enzovoort	22, 24	10
ILG, kavelruil en kavelaanvaarding	22.11	20
Niet-ILG, ruimte grondgebonden landbouw	22.11	2,2
(1) gemiddeld 2010-2014, afgerond; (2) gemiddelde 2010-2012; (3) POP bedragen op jaarbasis, totale uitgaven; (4) ILG en Nota Ruimte; (5) waarvan 0,5 in Groene Hart; (6) waarvan 3,9 in Groene Hart; (7) waarvan 13,9 in Groene Hart; (8) grondwaterstanden; remmen bodemdaling, watersysteem robuust maken, natuur ontwikkelen en ontsluiting recreatie.		

Maatregel/instrument	Begrotingsartikel	Bedrag mln. euro, deels overlappend (1; 3)
Agrarisch natuurbeheer		
- SAN binnen EHS	23.13	
- SAN buiten EHS	23.14	
- SAN	(POP-As2)	59
LFA/Natuurlijke handicaps	(POP-As2)	11 (5)
Inrichtingssubsidie/verdroging	(POP-As2)	28
Bos op landbouwgrond	(POP-As2)	3
Belvédère	24.11	
Nationale Landschappen:	24.11	
- Groene Hart		29
- Nieuwe Hollandse Waterlinie (4)		10
- Stelling van Amsterdam		0,4
Netwerk veelzijdig platteland	24.13	1,5
Bufferzones Groen en de Stad/VROM	24.13	5
Midden-Delfland	24.14	1
Versnellingsprojecten Veenweiden (Nota Ruimte) (8)	27.11	7 (6)
- Zegveld-Portengen		
- Wormer- en Jisperwater		
- Krimpenerwaard		
Westelijke veenweiden (Nota Ruimte) (8)	27.11	16 (7)
- Krimpenerwaard		
- Nieuwkoopse plassen		
- Gouwe Wiericke		
- Maarsseveen-Westbroek		
- Zegveld-Noord		
- Groot Wilnis-Vinkeveen		
- Kalverpolder		
- Westzaan		
- Zeevang		
(1) gemiddeld 2010-2014, afgerond; (2) gemiddelde 2010-2012; (3) POP bedragen op jaarbasis, totale uitgaven; (4) ILG en Nota Ruimte; (5) waarvan 0,5 in Groene Hart; (6) waarvan 3,9 in Groene Hart; (7) waarvan 13,9 in Groene Hart; (8) grondwaterstanden; remmen bodemdaling, watersysteem robuust maken, natuur ontwikkelen en ontsluiting recreatie.		

Maatregel/instrument	Begrotingsartikel	Bedrag mln. euro, deels overlappend (1; 3)
Locale en regionale ontwikkeling	(POP-As3)	
- diversificatie		4
- bevordering toeristische activiteiten		14
- basisvoorzieningen economie		6
- dorpsvernieuwing		5
- landelijke erfgoed		8
Ontwikkeling op lokaal niveau (LEADER)	(POP-As4)	14
Deltafonds (vanaf 2020)		p.m.
<p>(1) gemiddeld 2010-2014, afgerond; (2) gemiddelde 20101-2012; (3) POP bedragen op jaarbasis, totale uitgaven; (4) ILG en Nota Ruimte; (5) waarvan 0,5 in Groene Hart; (6) waarvan 3,9 in Groene Hart; (7) waarvan 13,9 in Groene Hart; (8) grondwaterstanden; remmen bodemdaling, watersysteem robuust maken, natuur ontwikkelen en ontsluiting recreatie.</p>		

Bijlage 2

Directe subsidies agrarische bedrijven, naar regio

Randstad

Tabel B2.1 Bedragen en aantallen bedrijven met subsidies						
	Aantal BIN- bedrijven met subsidie	Bedrag per bedrijf (€)	Idem subsi- die >0 (€)	Geaggre- geerd (€)	Type subsidie	
<i>Subsidie op opbrengsten</i>						
670 Toeslagrechten algemeen	65	12.925	14.015	66.073.036	EU	
800 Steunverlening voor land- bouwproductiemethoden	51	4.637	6.139	23.706.698	prov/NL	
950 Algemene subsidies	7	344	2.411	1.758.699	prov/NL	
Totaal vlees betalingen	54	829	1.093	4.239.149	EU	
<i>Subsidies op kosten</i>						
71 Overige directe kosten van de veehouderij	21	120	355	613.151	prov/NL	
<i>Totalen en subtotalen</i>						
Totaal premies en subsidies	69	19.322	20.537	98.778.868		
955 Modulatatie korting	67	205	220	1.049.303		
NB. De bedragen en aantallen kunnen niet worden opgeteld (er missen subsidieregelingen die nauwelijks voor- komen en bedrijven kunnen aan meerdere subsidieregelingen meedoen). Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.						

Tabel B2.2 Bedragen en aantallen bedrijven met subsidies						
	Aantal BIN- bedrijven met subsidie	Bedrag per Bedrijf (€)	Idem sub- sidie >0 (€)	Geagre- geerd (€)	Type subsidie	
<i>Subsidie op opbrengsten</i>						
670 Toeslagrechten algemeen	39	12.896	14.002	38.223.890	EU	
800 Steunverlening voor land- bouwproductiemethoden	34	4.003	4.945	11.863.758	prov/NL	
950 Algemene subsidies	3	114	1.452	336.992	prov/NL	
Totaal vlees betalingen	36	830	1.093	2.460.189	EU	
<i>Subsidies op kosten</i>						
71 Overige directe kosten van de veehouderij	17	181	381	535.494	prov/NL	
<i>Totalen en subtotalen</i>						
Totaal premies en subsidies	40	18.658	20.179	55.299.329		
955 Modulatatie korting	40	215	232	635.902		
NB. De bedragen en aantallen kunnen niet worden opgeteld (er missen subsidieregelingen die nauwelijks voor- komen en bedrijven kunnen aan meerdere subsidieregelingen meedoen.) Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.						

Tabel B2.3 Bedragen en aantallen bedrijven met subsidies						
	Aantal BIN- bedrijven met subsidie	Bedrag per bedrijf (€)	Idem sub- sidie > 0 (€)	Geagre- geerd (€)	Type subsidie	
<i>Subsidie op opbrengsten</i>						
670 Toeslagrechten algemeen	19	12.011	12.582	19.065.158	EU	
800 Steunverlening voor landbouwproductiemethoden	19	5.471	5.731	8.684.283	prov./NL	
950 Algemene subsidies	0	0	0	0	prov./NL	
Totaal vlees betalingen	18	1.128	1.552	1.790.787	EU	
<i>Subsidies op kosten</i>						
71 Overige directe kosten van de veehouderij	8	148	314	235.002	prov./NL	
<i>Totalen en subtotalen</i>						
Totaal premies en subsidies	19	19.053	19.959	30.243.958		
955 Modulatorie korting	19	218	228	345.944		
NB. De bedragen en aantallen kunnen niet worden opgeteld (er missen subsidieregelingen die nauwelijks voorkomen en bedrijven kunnen aan meerder subsidieregelingen meedoen). Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.						

Deltapoort en Hof van Delfland

Tabel B2.4		Overzicht subsidies (directe inkomstenstoeslagen) Delta Poort, Hof van Delfland							
		Delta Poort				Hof van Delfland			
		aantal be- drijven a)	bedrag per bedrijf (€)	idem >0 (€)	geaggre- geerd (€)	aantal be- drijven a)	bedrag per bedrijf (€)	idem >0 (€)	geaggre- geerd (€)
<i>1. Directe inkomstenstoeslagen</i>									
<i>1.1 Oppervlaktesteun voor bepaalde akkerbouwgewassen</i>									
Bedrijfstoeslag- regeling	23	1.582	4.608	105.985	101	6.046	11.972	1.209.214	
<i>1.2 Dierpremies (premie per dier):</i>									
Slachtpremie volwassen runderen	2	16	532	1.064	186	354	381	70.883	
<i>1.3 Overige inkomenssteun</i>									
Extra steun	24	47	132	3.171	112	94	168	18.822	
Herstructure- ringssteun suiker	3	27	599	1.797	2	150	14.997	29.995	
<i>2. Marktmaatregelen</i>									
Schoolmelk	3	13	301	902	0	0	0	0	
<i>3. Overige maatregelen</i>									
<i>4. Plattelandsontwikkelingsprogramma, Regelingen van de Rijksoverheid</i>									
Maatregel 114: RLS, gebruik adviesdiensten	0	0	0	0	3	15	1.000	3.000	
Maatregel 121: RLS, modernise- ring landbouw- bedrijven	0	0	0	0	1	100	20.000	20.000	
a) In gevallen dat van dezelfde regeling meerdere betalingen binnen komen, is het aantal bedrijven het aantal beta- lingen. Bron: Ministerie van EL&I, Dienst Regelingen.									

Tabel B2.4 **Overzicht subsidies (directe inkomstenstoeslagen) Delta Poort, Hof van Delfland (vervolg)**

	Delta Poort				Hof van Delfland			
	aantal bedrijven a)	bedrag per bedrijf (€)	idem > 0 (€)	geaggregeerd (€)	aantal bedrijven a)	bedrag per bedrijf (€)	idem > 0 (€)	geaggregeerd (€)
Maatregel 132: Voedselkwaliteit	1	10	650	650	3	10	650	1.950
Maatregel 212: Provinciale SAN, betalingen voor natuurlijke handicaps aan landbouwers in andere gebieden met handicaps dan berggebieden (probleemgebieden)	0	0	0	0	74	517	1.398	103.479
Maatregel 214: Provinciale SAN, Agromilieuvverbintenissen en RSBP	0	0	0	0	89	1.219	2.739	243.735
Totaal in betreffende regio	67	1.695	3.916	113.569	200	8.505	12.151	1.701.077
Aantal bedrijven met subsidie	29				140			
a) In gevallen dat van dezelfde regeling meerdere betalingen binnen komen, is het aantal bedrijven het aantal betalingen. Bron: Ministerie van EL&I, Dienst Regelingen.								

Duin, Horst & Weide

Tabel B2.5		Overzicht subsidies (directe inkomstenstoelagen)		
		Duin Horst & Weide		
		Duinhorst weide		
	aantal bedrijven a)	bedrag per bedrijf (€)	idem >0 (€)	geaggregeerd (€)
<i>1. Directe inkomstenstoelagen</i>				
<i>1.1 Oppervlaktesteun voor bepaalde akkerbouwgewassen</i>				
Bedrijfstoeslag- regeling	131	5.799	10.535	1.380.117
<i>1.2 Dierpremies (premie per dier)</i>				
Slachtpremie volwassen runderen	216	526	579	125.123
<i>1.3 Overige inkomenssteun</i>				
Extra steun	138	105	181	24.980
Herstructurerings- steun suiker	3	8	640	1.920
<i>2. Marktmaatregelen</i>				
Schoolmelk	0	0	0	0
<i>3. Overige maatregelen</i>				
<i>4. Plattelandsontwikkelingsprogramma, Regelingen van de Rijksoverheid</i>				
Maatregel 114: RLS, gebruik adviesdiensten	7	20	668	4.677
Maatregel 121: RLS, modernisering landbouwbedrijven	1	21	5.034	5.034
Maatregel 132: Voedselkwaliteit	4	11	650	2.600
a) In gevallen dat van dezelfde regeling meerdere betalingen binnen komen, is het aantal bedrijven het aantal beta- lingen. Bron: Ministerie van EL&I, Dienst Regelingen.				

Tabel B2.5 **Overzicht subsidies (directe inkomenstoeslagen)**
Duin Horst & Weide (vervolg)

	Duinhorst weide			
	aantal bedrijven a)	bedrag per bedrijf (€)	idem >0 (€)	geaggregeerd (€)
Maatregel 212: Provinciale SAN, Betalingen voor natuurlijke handi- caps aan land- bouwers in andere gebieden met handicaps dan berggebieden (probleemgebieden)	106	634	1.423	150.880
Maatregel 214: Provinciale SAN, Agromilieuverbin- tenissen en RSBP	80	766	2.280	182.376
Totaal in betreffende regio	238	7.890	12.435	1.877.707
Aantal bedrijven met subsidie	151			

a) In gevallen dat van dezelfde regeling meerdere betalingen binnen komen, is het aantal bedrijven het aantal beta-
lingen.
Bron: Ministerie van EL&I, Dienst Regelingen.

Tabel B2.6 **Overzicht aantallen bedrijven naar regio in 2008**

	Aantal steekproef- bedrijven (BIN) met subsidie	Aantal steekproef- bedrijven (BIN) totaal	Alle bedrijven >3 nge (LBT)	Alle grondgebonden bedrijven >3 nge (LBT)	Aantal grondgebonden bedrijven >14 nge (LBT)	Aantal bedrijven in populatie met subsidie
Randstad	69	75	11.344	7.311	5.112	4.810
Groene Hart	40	44	5.173	4.066	2.964	2.740
Veenweidegebied	19	22	2.482	1.663	1.587	1.515
Delta Poort	nvt	nvt	67	29	nvt	29
Hof van Delfland	nvt	nvt	200	152	nvt	140
Duinhorst weide	nvt	nvt	238	199	nvt	151

BIN: Bedrijven-Informatienet van het LEI.
LBT: Landbouwtelling van het CBS.

Tabel B2.7 **Overzicht aantallen bedrijven in populatie naar regio in 2008 naar type**

	Randstad		Groene Hart		Veenweidegebied	
	totaal	wv. met subsidie (%)	totaal	wv. met subsidie (%)	totaal	wv. met subsidie (%)
Totaal bedrijven	5.112	94	2.964	92	1.587	95
Akkerbouw	378	100	39	100	0	0
Melkvee	2.411	100	1.795	100	742	100
Rest	2.228	86	1.035	78	846	91
Gewas-combinaties	0	0	0	0	0	0
Veecombinaties	95	100	95	100	0	0
Gewas-veecombinaties	0	0	0	0	0	0
Totaal gemengd	95	0	95	0	0	0
Totaal bedrijven met verbreding	2.923	100	1.806	100	977	100

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Bijlage 3

Deelnemers aan expertmeeting d.d. 14-9-2010

- Willem Rienks (ROM 3D)
- Frank Lenssinck (Praktijkcentrum Zegveld, Wageningen Livestock Research)
- Jaap van Till (provincie Utrecht)
- Jos Geenen (provincie Utrecht)
- Erik Jansen (Programmabureau Groene Hart)
- Bart Pijnenburg (Bureau Mensenland)
- Hiske Ridder (ConPuls, adviseur gemeente Midden-Delfland)
- Stefan Melis (provincie Noord-Holland)
- Elisa de Lijster (CLM Onderzoek en Advies)
- Wim Dijkman (CLM Onderzoek en Advies)
- Elke Kunen (DLG)
- Sjaak Basting (LNV DRZ-West)
- Theo Vogelzang (LEI Wageningen UR)
- Gabe Venema (idem)
- Aris Gaaff (idem)
- Rolf Michels (idem)

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

